

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**BARN I HERRNHUTERNES
CHRISTIANSFELD**

ANDREAS ØSTER

BARN I
HERRNHUTERNES
CHRISTIANSFELD

1965

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

I Kommission hos

Danske Boghandlers Kommissionsanstalt, København

*Udgivet med
støtte af
Dansk Kultursamfund*

Omslaget er udstyret med en af de
for Christiansfeld karakteristiske
gamle gadelygter,
tegnet af forfatterens søster,
fru Caroline Nielsen, Broager.

Den signede dag

Det er muligt, at min erindring ikke er helt korrekt i alle enkeltheder, men som helhed står situationen stadig levende for mig. Det er en vinterdag først i halvfemserne. Jeg er en 4-5 år gammel. På en eller anden måde er jeg for éngangs skyld kommet tidligt op. Jeg har listet mig ned fra børnekammeret og sidder på stolen straks til venstre for indgangen fra rebslagerbutikken. Ilden i den gamle »potterkakkelovn« har allerede taget det værste af morgensens rå kulde. Midt på det ovale bord står den hvide porcelænslampe, hvis beskedne petroleumsflamme spreder et søvnigt lys over resterne af morgenmadden. Ellers ligger rummet hen i tusmørke.

Far og mor sidder i sofaen med de hårde hestehårshynder. Min voksne storesøster og vaskekonen Anne Svensker har taget plads på stolene overfor. Det er vaskedag, og derfor har mor været oppe klokken halv fire og tændt op under gruekedlen, så at Anne Svensker kan gå i gang med arbejdet straks, hun kommer klokken 4. Nu er klokken omkring 6 og morgenkaffen drukket.

Storesøster har hentet den tykke Bibel og Brødre-

menighedens tyske løsenbog fra den øverste hyld i hjørneskabet og lagt dem frem foran far. Han har taget brillerne på og læser først dagens »Losung« og »Lehrtext« med de dertil hørende salmevers af Brødremenighedens salmebog, altså på tysk. Man kan godt få en dansk løsenbog, men det er nu kun erstatning. Brødremenigheden stammer fra Tyskland. Derfra er også præsten og Brødremenighedens øvrige embedsmænd kommet. De taler kun tysk. Alt, hvad der hører Brødremenigheden til, har man fra barn kun kendt på tysk, og salmeversene eksisterer naturligvis også kun på tysk. Det ville virke helt fremmed, hvis man skulle bruge den danske løsenbog. For resten omtales denne morgenandagt heller aldrig anderledes end som »Morgensegen«. Den hører i den almindelige bevidsthed med til Brødremenighedens særeje. I og for sig er denne betegnelse vel også et smukt udtryk for andagts betydning. Dagen skal derved signes.

Anne Svensker hører ikke til Brødremenigheden og kan ikke tysk, hvorfor far straks oversætter løsenbogens tyske skriftsteder til dansk. Det forekommer mig aldeles selvfølgelig, at han er lige fortrolig med den Hellige Skrift på dansk som på tysk, men jeg undrer mig meget over, at han kender disse mærkelige udtryk, såsom »miskundelig« og »miskundhed«, som vi aldrig bruger i daglig tale. De findes imidlertid virkelig i den danske Bibel, af hvilken far så læser de i løsenbogen angivne skriftstykker.

Jeg har fromt foldet hænderne, som det sig bør under »Morgensegen«, men næppe fattet ret meget af ordene. Det gør dog ikke så meget, for selve atmosfæren har jeg med barnesindets modtagelighed indsuget med en sådan intensitet, at den har holdt sig levende gennem mere end 70 år.

Omtrent på samme måde er der rundt omkring i Christiansfelds hjem blevet holdt »Morgensegen«. Det hørte sig til at begynde dagen på kristen vis efter Brødremenighedens skik. Den gamle tradition var en form. Hvor meget indhold den fik, måtte afhænge af den enkelte. Når jeg ser tilbage på min tidlige barndom, forekommer det mig, at jeg dengang har oplevet et tidehverv, da det ikke blot var to århundreder, der skiftede, men også to epoker i Christiansfelds tilværelse. Endnu levede den flok af de gamle, som far hørte til, dem, der havde oplevet noget af Christiansfelds store tid og var forankrede i den. Men et nyt slægtled begyndte at præge den lille by og bære den frem mod de store begivenheder i det nye århundrede, der også for Christiansfeld skulle få en skæbnetung betydning og føre til den ydre afslutning af en udvikling, der med indre nødvendighed måtte komme, bort fra, hvad den engang havde været og i nogen grad endnu var: herrnhuternes Christiansfeld.

Staden på bjerget

Dengang, altså omkring århundredskiftet og for resten endnu mange år derefter, så man, næsten lige meget fra hvilken retning man nærmede sig, allerede på en betydelig afstand Christiansfeldts imponerende gule mure og høje tegltag med kirkens ejendommelige tagrytter højest oppe. Det er der i og for sig ikke noget mærkeligt ved, for allerede for mere end hundrede år siden har en klog iagttager konstateret, at den lille by ligger på en lav høj i en vid dal. Højen er mindst iøjnefaldende, når man kommer fra nord. Fra de andre himmels-hjørner stiger terrænet mod Christiansfeldt fra Tapsåen, der i en stor bue slynger sig omkring den lave høj. Man kunne godt se noget symbolsk i denne beliggenhed, der minder om evangeliets lignelse om staden på bjerget, der ikke kan skjules. For skønt Struensee bare ville have dygtige håndværkere og industrifolk til landet, da han tilkaldte herrnhuterne, har disse selv dog ansætt deres religiøse mission for den vigtigste og i virkeligheden også i rationalismens tid virket som en slags lys på stagen eller byen på bjerget.

Det ligger jo langt forud for min tid. Mine personlige erindringer når ikke længere tilbage end til det sidste årti af forrige århundrede. Men da min farfar kom til Christiansfeld allerede i 1798 – vore slægtled er ualmindelig lange – og jeg er i besiddelse af hans og min farmors skriftlige levnedsløb, har jeg alligevel en slags personlig forbindelse med herrnhuterkolonien næsten siden dens grundlæggelse.

Min farfar var født på Mors 1773 som søn af en gårdfæster. Om de ydre begivenheder i hans liv beretter hans levnedsløb kun meget lidt. Otte år gammel kom han ud at tjene som hyrdedreng, senere var han gartner på en herregård, hvor det gik meget ugudeligt til, og han selv blev draget ind i det dårlige kammeratskab. I nogen tid var han vandre lærer, hvad jo dengang ikke krævede nogen særlig uddannelse, men førte med sig, at han på skift blev indkvarteret mange forskellige steder. Efter sit eget udsagn har han været let at påvirke. Kom han i et »troende« hjem, blev han urolig for sin sjæls frelse, men når han derefter blev hånet som »hellig«, slog han ligeså hurtigt om. Alligevel må han, måske under påvirkning af sin fromme moder, tidligt have haft en stærk religiøs trang og lidt under svære indre brydninger, hvilket har ført ham til Christiansfeld.

Han beretter, at naboens søn 1797 havde fundet vejen til Christiansfeld og der havde ladet sig fæste på den nærliggende Tyrstrupgård. Da denne

unge mand fortalte om de »herlige mennesker i Christiansfeld, der daglig gik til kirke, om søndagen endog flere gange« og at de havde »talt med ham om Frelseren«, besluttede farfar at tage med til Tyrstrupgård for at blive karl der og slutte sig til Brødremenigheden.

Nogen let beslutning kan det ikke have været. Med den tids trafikmidler betød rejsen til Christiansfeld nærmest en afsked for livet. Hjemme skulle han have overtaget sin fars gård. Hans mor plagede ham om at blive, og det sidste synes at have vejet tungest. Men han holdt fast ved sin beslutning og kom da 1798 til Tyrstrupgård.

Hans ydre kår kan ikke have været strålende. Han gik som karl i fire år, og så lang tid gik der også, inden han 1802 fik »tilladelse til menigheden«. Derefter måtte han atter vente et halvt år, før han blev optaget i nadverfællesskabet, hvad dengang ikke automatisk fulgte med optagelsen i menigheden. I de følgende år har han haft forskellige hverv inden for Brødremenigheden. En familietradition siger, at han var dygtig til at samle penge, som han udlånte til andre. Det kan i hvert fald ikke have været til ågerrenter, for rig blev han ikke derved. En tid var han vært i »Kælderen«, en skummel beværtning under gæstgivergården, og han har rimeligvis boet i Brødrehuset, som de ugifte brødre plejede. Han blev først gift 1827, da han var 54 år gammel. Formodentlig har han ikke haft råd dertil før. Men nu var han altså kommet så

vidt, at han kunne gøre sig selvstændig. Han overtog byens rebslageri og købte halvdelen af det hus, der senere blev mit barndomshjem. Hvordan han klarede professionen, berettes der intet om, men mine bedsteforældre synes at have siddet småt i det, siden farfar måtte søge at øge sine indtægter. Nogle år var han natvægter, hvad ikke netop lyder af ret meget, men åbenbart har været en temmelig betroet post, eftersom protokollen i Christiansfeld omtaler dens besættelse og bemærker, at farfar formentlig gerne vil tage imod det og »forvalte den godt«. Dette bierhverv måtte han dog snart opgive på grund af sygdom, og 1840 døde han af et maveonde.

Hans enke giver ham det vidnesbyrd, at han kærligt og omsorgsfuldt har taget sig af hende og deres to børn. Det kan naturligvis være konventionelle fraser, men der findes hos ham dog adskillige træk, der tyder på, at han har været en typisk jyde, stout og sej, meget samvittighedsfuld, måske lidt stejl og nøgtern, men i hvert fald trofast og tilforladelig, en mand, for hvem det har været alvor, at han skulle tjene Gud. På dødslejet formandede han sine børn til at »overgive sig til Frelseren«, og sin kone trøstede han med, at »Frelseren er enkers og de faderløses fader«. Hans sidste bøn blev til et af Brødremenighedens salmevers med en tak til Frelseren, der også for ham havde stridt i Getsemane og på Golgata udgydt sig blod også for ham.

Det er ikke nogen original bøn. Man kan snarere kalde den stereotyp i Brødremenigheden, men netop derfor er den vel typisk for de folk, der sluttede sig til herrnhuterne. Det er i så henseende værd at lægge mærke til, at han ikke taler om Gud, men om Frelseren, og at Getsemane og Golgata indtager den centrale plads. Det var kernepunktet i Brødremenighedens forkyndelse, og det er altså blevet det vigtigste også for ham.

Man kan vanskeligt forestille sig, at det var et inklinationsægteskab, mine bedsteforældre indgik med hinanden. Farfar var en aldrende mand, far-mor 23 år yngre, men dog 31 år, formentlig ud over ungdomsforelskelsernes tid. Men den side af sagen lagde man i Brødremenigheden dengang næppe større vægt på. Undertiden – særlig når en missionær på en fjern missionsmark skulle giftes – havde man nogle kvindelige aspiranter, og hvem af dem, der skulle sendes ud til den ventende brudgom, blev afgjort ved lodkastning. Det kan forekomme os mildest talt besynderligt, men helt galt kan det nok ikke være gået, eftersom lodkastningen først 1889 er blevet officielt afskaffet.

Selv om det ikke var ved lodkastning, mine bedsteforældre blev knyttet sammen, foregik frieriet dog på en noget anden måde, end det plejer at ske i dag. Af en protokol i Christiansfeld ser jeg, at min farfar i 1827 har indfundet sig hos præsten, hvor han tilkendegav, at han agtede at gifte sig, idet han til sin kommende hustru foreslog den

ugifte søster Ane Christine Christens. Til dette forslag skulle så »Ältesten Conferenz«, et udvalg til varetagelse af menighedens åndelige tarv, tage stilling. Det var imidlertid ikke så nemt, for denne søster var foreslået til »Herrens tjeneste« (formodentlig for at blive missionærkone) til den overordnede myndighed i Berthelsdorf ved Herrnhut. Der måtte først indhentes samtykke derfra, og først efter at man havde fået tilfredsstillende svar, kunne »Ältesten Conferenz« spørge søster Christens, om hun ville antage ægteskabstilbuddet, hvorefter den officielle forlovelse kunne foretages.

Allerede af bemærkningen om, at farmor var udset til »Herrens tjeneste« må man vist kunne slutte sig til, at hun har været velanskreven for fromhed og føjelighed, og i samme retning peger også, hvad jeg mundtligt har hørt om hende, og hvad jeg kender til hende fra hendes skriftlige levnedsløb.

Hun var født i Nørre Bork på Varde-egnen, hvor Brødremenighedens udsendte rejseprædikanter, de såkaldte »Diaspora-Arbeiter«, allerede tidligt havde haft deres gang. På disse besøg plejede de at bo på hendes gudfrygtige forældres gård, hvor de »troende« også til andre tider samledes til gudelige forsamlinger.

Folk var jo dengang ikke alle dygtige til at læse indenad, og farmor blev da sat til at læse højt af Bibelen og opbyggelige skrifter. Så hændte det, at hun blev rost for sit fromme og adstadige væsen, men det voldte hende store samvittighedskvaler,

fordi hun meget hellere ville have leget med de andre børn i stedet for at skulle sidde sammen med de kedelige gamle. Hun kunne lige som farfar ikke lide at blive kaldt »hellig«, men da hun engang beklagede sig derover hos sin mor, svarede denne, at hun hellere skulle bede Frelseren om at blive hellig, så ville kammeraternes hån ikke mere bekymre hende.

Religiøse brydninger er hun ikke gået fri af, men de har åbenbart ikke været nær så svære som hos farfar. Kun 15 år gammel blev hun sendt til Christiansfeld, hvor en ældre søster allerede opholdt sig og havde skaffet hende ansættelse i Søstrehusets vaskeri. Blødsødenhed kan man ikke have kendt til dengang i Christiansfeld. Den unge pige var nok vant til at bestille noget, hun havde været ude at tjene i otteårs-alderen, men at stå over vaskebaljen fra om morgenen klokken 4 til om aftenen klokken 9 og at gnutte på tøjet med fingre, der var blevet hudløse i det hede sæbevand, har alligevel næsten været for drøjt. Hun måtte da tit finde en skjult krog, hvor hun kunne bede Frelseren om hjælp.

Hendes prøvetid blev betydelig kortere end farfars. Efter et års forløb fik hun »tilladelse til menigheden« og blev få måneder senere optaget i nadverfællesskabet.

Om de følgende år berettes der ikke andet end nogle skriftlige »hertesuk« fra årene 1824 og 1825 af hendes hånd. De er skrevet med en lidt ubehjælpelig skrift på et ikke fejlfrit tysk og bevæger

sig i udtryk, der på den tid var absolut gængse i Brødremenigheden; men de virker alligevel så umiddelbart personlige, at man uvilkårligt føler sig grebet af dem. Hun bekender i sin enetale til Frelseren, at hun er et af hans ringeste børn, som intet formår af egen kraft, men beder, at han vil lade nåde gå for ret og skænke hende forvisningen om, at hun engang må findes foran hans trone sammen med alle dem, der har haft hans tilsynekomst kær. »Ak, min Frelser, du kender alle mine ydre og indre svagheder, derfor beder jeg dig, Herre Jesus, helbred mig i alt, hvor jeg er syg og bedrøvet!«

De sidste 7¹/₂ år før sit giftermål tjente hun hos den tyske apoteker, hvor hun rimeligvis har fået suppleret sine tyske sprogkundskaber. Apoteket lå lige over for Brødrehuset, hvor min farfar antagelig boede, og han må jævnligt have set hende. Men det ville absolut ikke have været god tone, hvis de to havde stiftet nærmere bekendtskab. Kønnene levede før ægteskabet strengt adskilt fra hinanden. Men han har formodentlig vidst, at hun var et særdeles fromt og godt menneske, og hun har rimeligvis været klar over, at han var en alvorlig og ansvarsbevidst mand, og det har været tilstrækkeligt for dem.

Trods dette efter moderne begreber spinkle grundlag synes deres ægteskab at have været absolut harmonisk. Tildels kan det vel forklares ved hin tids strenge syn på seksuallivet og ægteskabet. Men der fandtes inden for Brødremenigheden sær-

lige faktorer, der i høj grad styrkede ansvarsbevidstheden hos ægtefællerne. Man anså ikke kødelig afholdenhed for noget i sig selv fortjenstfuldt, men forholdet mellem ægtefællerne skulle være helliget af deres trosfællesskab. I gamle levnedsløb fra Brødremenigheden læser man gang på gang, at de nygifte begyndte med sammen på ny at »overgive sig helt til Frelseren«. Derved forpligtede de sig til at leve sammen i hans ånd, der krævede kærlighed og hensyntagen over for hinanden. Hvad der gjaldt over for alle andre, var en særlig alvorlig pligt over for ægtefællen. Var et ægteskab kommet i stand ved lodkastning, anså man det for givet, at Frelseren derved havde tilkendegivet sin vilje, og så måtte man naturligvis sørge for, at det skete på bedste måde. I øvrigt var den jordiske kærlighed jo blot noget timeligt og derfor langt mindre betydningsfuld end sjælens evige frelse. Ægteskabets egentlige opgave bestod i at skabe et godt og kristent hjem, hvor børnene blev opdraget i Frelserens og Brødremenighedens ånd. Sådan har mine bedsteforældre givetvis set på det, og det har præget deres samliv i de tretten år, det varede. Men netop deres intime samliv både i det ydre og i deres religiøse indstilling har formodentlig også skabt de bedste muligheder for, at deres kærlighed i tidens løb har fået en mere personlig karakter.

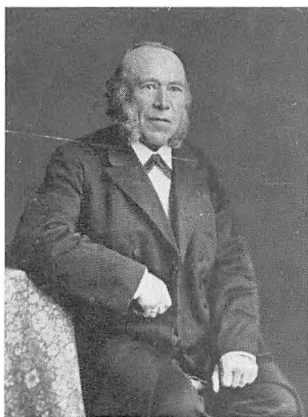
Sit milde og fromme sind har farmor bevaret hele livet igennem. En af mine kusiner, min fasters datter, der var meget ældre end jeg og havde kendt

Forfatterens barndomshjem i „Storegade“ (nu Lindegade). Indgangen til højre forte til „Sparekassen for Christiansfeld og Omegn“. Fot. Krassél, Haderslev, 1965.

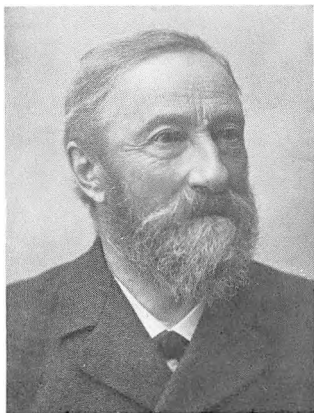
Rebsslagermester Øster med familie. Forfatteren sidder til venstre. Fot. Lorenzen, Christiansfeld, ca. 1898.

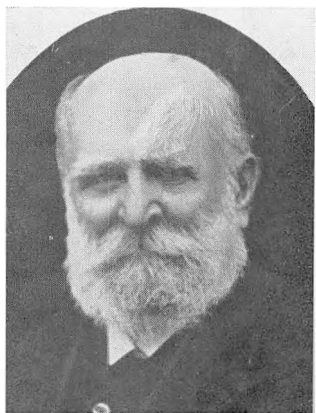
Rebslagermester August Øster. Fot. Bau. Christiansfeld, ca. 1886.

Alfred Schmidt, præst i Christiansfeld 1892-96. Fot. Niesky ca. 1896.

Otto Ferdinand Uttendörfer, præst i Christiansfeld 1886-92.

Reinhold Becker, præst i Christiansfeld 1896-1911.

sin mormor, har fortalt nogle træk om hendes elskelighed. De var tre søstre, der jævnligt besøgte deres »Bedste«. Regnede det, når de skulle hjem, tog hun sit vide slag på. Det var så omfangsrigt, at alle pigerne kunne finde læ under det som kyllinger under hønen. Så morede de alle fire sig over børnenes snak: »Bedste, nu tror folk nok, at du har otte ben.« Hun havde gerne noget syltetøj til de små, når de kom, og det kunne de naturligvis lide. Men de skulle da også have sjæleføde, og den bestod i, at de skulle læse en prædiken højt. Det var de mindre glade for, og de fandt da på at springe en del over. Men så blev Bedste meget syg, og alle troede, hun skulle dø. Det voldte pigebørnene svære samvittighedskvaler. Skulle de nu tilstå snyderiet med de oversprungne steder i prædikenerne? Det endte med, at de gik til bekendelse. Mod forventning kom farmor sig, og småpigerne kunne igen besøge hende. Syltetøj fik de fremdeles, men prædikenerne slap de for. De skulle ikke fristes til synd. Måske har hun husket sine egne følelser fra dengang, hun skulle læse højt i de gudelige forsamlinger.

Det typiske i mine bedsteforældres liv synes at være, at de begge tilhørte almuen og meget tidligt blev stillet midt i modsætningen mellem tro og vantro. De følte sig draget til begge sider, var kede af at blive kaldt »hellige«, men var samtidig bekymret for deres sjæles frelse. Man tager dog næppe fejl, når man deri ser et tidens tegn. Også de,

der råber højest op om de »helliges« hovedhænger, har nok delt denne bekymring for deres sjæles frelse. Det er ikke blot børnene, der larmer og skaber sig værst, når de er allermest bange. Men betegnende for dem, der søgte fred for deres sjæl, er det, at de måtte søge støtte i et samfund, som kunne frede dem mod fristelsen til ugudelighed, og da har Christiansfeld stået for dem som det eneste tilflugtssted, som staden på bjerget.

Menneske først og kristen så

Man kan undre sig over, at en barnlig from kristendom har kunnet overvintre i herrnhutismen, medens pietismen forbavsende hurtigt bukkede under for rationalismens stormløb. Ved første øjekast kan de to religiøse strømninger se ud som to alen af ét stykke. Hvad man særligt plejer at hæfte sig ved, er pietismens strenge fordømmelse af de såkaldte »adiafora« såsom dans, kortspil, teaterbesøg og deslige. I virkeligheden så herrnhuterne lige så strengt på disse ting. Det har altså ikke været stregheden i og for sig, der har været det afgørende, men forskellen synes snarere at have ligget i de midler, de brugte for at opdrage folk til deres syn.

Både pietismen og herrnhutismen var gennemtrængt af den bibelske og gammellutherske opfattelse af menneskets fordærvedhed i synden. Pietismen nøjedes med denne konstatering, der havde Bibelens autoritet bag sig og ikke trængte til nogen videre begrundelse, men havde absolut gyldighed. Det var derfor nødvendigt at nedbryde alle menneskets naturlige tilbøjeligheder til denne verdens

forlystelser. Ville folk ikke gøre det frivilligt, så måtte de tvinges dertil, om fornødent ved anvendelse af ydre magtmidler. Det er klart, at denne fremgangsmåde ikke kunne gøre pietismen populær, allermindst i en tid, hvor frihedstankerne var ved at bryde frem. Den kunne overhovedet ikke opretholdes, når Bibelens absolutte autoritet blev problematisk. Da rationalismen drog denne autoritet i tvivl, brød grundvolden under pietismen sammen, og den var dømt til fald.

Det ligger i sagens natur, at rationalismens tankegods var forbeholdt de intellektuelle kredse og de sociale lag, som fulgte med i tidens åndelige debat. For dem var rationalismens åndelige revolution et fuldkomment brud med alt, hvad der ikke ville føje sig ind i den nye tænknings system. Hvad forstanden ikke kunne forklare, blev kort og godt forkastet som overtro. Den kolde logiske fornuft havde vundet det enevældige herredømme.

Almuen fordybede sig ikke i teoretiske spekulationer. Den åndede lettet op, da pietismens tvangsforanstaltninger var bragt til ophør, og man var mere end villig til at nyde livet i den nye frihed. Bibelens autoritet ville man dog ingenlunde rokke ved, men man havde vel nok en ubestemt fornemmelse af, at pietismens hårdhændede tvang ikke uden videre kunne være identisk med Guds krav. Eftersom pietismen imidlertid havde slået sig op som kristendommens repræsentant, fandt almuen, at kristendommen havde et verdensfjendsk

mærkt livssyn, og det gjorde man oprør imod ved at følge sine naturlige tilbøjeligheder og håne de »hel­lige«.

Alligevel kunne man ikke frigøre sig fra bevidst­heden om, at noget var galt. Det var ikke resul­tatet af teoretiske overvejelser, men simpelt hen noget uforklarligt i ens indre, der gav sine egne love og forlangte, at de skulle overholdes uden ydre tvang. To tendenser, af hvilke den ene drog dem mod de verdslige forlystelser, den anden mod selv­fornægtelse, brødes i dem og vakte den religiøse uro, der er karakteristisk for almuens i rationalis­mens periode.

Hvad der nu adskilte herrnhuterne fra pietismen, var ikke et forskelligt syn på Bibelens autoritet, men et forskelligt syn på mennesket. Også herrnhuterne mente, at mennesket var fordærvet i syn­den, men det måtte dog have en mulighed for at rejse sig fra faldet. Der måtte i mennesket være no­get, som Guds ånd kunne bygge på. Mon ikke man kan sige, at herrnhutterne instinktivt har taget de våben i brug, som romantikken senere ganske be­vidst rettede mod rationalismen, at der i menne­sket er andre åndelige kræfter end forstanden, net­op det, der rørte sig i almuens sjæle som en ukendt magt: følelse og fantasi. Der siges ikke noget om, at disse kræfter i sig selv skulle have nogen værdi, men de kan få en umådelig værdi, når de anvendes i religionens tjeneste, ja, man får et stærkt ind­tryk af, at herrnhuterne i allerhøjeste grad tager

disse menneskelige evner i brug og at de dermed på deres særlige måde bekræfter Grundtvigs ord: Menneske først og kristen så.

Det typiske for herrnhuternes fromhed er, at den slet ikke giver sig af med spekulationer over Gud og hans egenskaber, over Helligåndens væsen eller Treenigheden, men koncentrerer hele troen alene om Frelseren, gudmennesket. Han er Gud, men han er det i menneskelig skikkelse. Derfor kan man nærme sig ham som det ene menneske det andet. Nok står han himmelhøjt over os almindelige mennesker, men han bøjer sig ned til hver den, der elsker ham, fordi han selv er den personificerede kærlighed. Det eneste, det kommer an på, er netop at elske ham. Men det burde også være det mest naturlige af alt, for han har elsket mennesket først. At fremelske denne kærlighed anså Brødremenigheden som sin egentlige opgave. Dertil bød julen og påsken en særlig god anledning. Begge højtider er helliget Frelseren, hans krybbe og hans kors. Ved begge højtider appelleres der overordentlig stærkt til fantasi og følelse.

Julen begynder 1. søndag i advent. Da bliver adventsstjernen tændt, og den spreder sit milde stemningsfulde skær over de følgende uger. Aftengudstjenesten denne dag bliver ligesom en festlig portal til den forestående højtid. Kirkekoret fylder rummet, ledsaget af orkestermusik, med sit jublende: »Gør døren høj!« Men allermest er det »Hosianna-sangen«, der gør et dybt indtryk. Det er en

disse menneskelige evner i brug og at de dermed på deres særlige måde bekræfter Grundtvigs ord: Menneske først og kristen så.

Det typiske for herrnhuternes fromhed er, at den slet ikke giver sig af med spekulationer over Gud og hans egenskaber, over Helligåndens væsen eller Treenigheden, men koncentrerer hele troen alene om Frelseren, gudmennesket. Han er Gud, men han er det i menneskelig skikkelse. Derfor kan man nærme sig ham som det ene menneske det andet. Nok står han himmelhøjt over os almindelige mennesker, men han bøjer sig ned til hver den, der elsker ham, fordi han selv er den personificerede kærlighed. Det eneste, det kommer an på, er netop at elske ham. Men det burde også være det mest naturlige af alt, for han har elsket mennesket først. At fremelske denne kærlighed anså Brødremenigheden som sin egentlige opgave. Dertil bød julen og påsken en særlig god anledning. Begge højtider er helliget Frelseren, hans krybbe og hans kors. Ved begge højtider appelleres der overordentlig stærkt til fantasi og følelse.

Julen begynder 1. søndag i advent. Da bliver adventsstjernen tændt, og den spreder sit milde stemningsfulde skær over de følgende uger. Aftengudstjenesten denne dag bliver ligesom en festlig portal til den forestående højtid. Kirkekoret fylder rummet, ledsaget af orkestermusik, med sit jublende: »Gør døren høj!« Men allermest er det »Hosianna-sangen«, der gør et dybt indtryk. Det er en

vekselsang mellem kirkekoret og børnene over ordene: »Lovet være Han, som kommer i Herrens navn, Hosianna i det høje.«

Senere på aftenen sidder man hyggeligt hjemme i stuen. Børnene er fulde af forventning. Det er jo 1. søndag i advent. Og så sker det. Der bliver banket hårdt på døren, den går op for et strålende lysskær. En bakke, der er kranset med brændende lys og fyldt med små gaver, æbler o. l., bliver båret ind med ordene: »Hvem vil have et 'Christbescher'?« Ordet kan ikke oversættes til dansk, men hvert barn i Brødremenigheden kender det, og det lyder fra dem alle: »Jeg, jeg!«

Jo, julen er begyndt. Når som helst i de kommende uger kan der komme et nyt overraskende »Christbescher«, og hver onsdag aften holdes en adventssyngetime, hvor kirkekoret, tit med orkesterledsagelse, synger julens sødme ind i menighedens sind. Jeg husker tydeligst et bestemt musikstykke, ja, egentlig kun mellemspillet mellem versene, der for mig blev indbegrebet af julens salighed. Brødremenigheden har altid dyrket musikken, og den er blevet en af de vigtigste faktorer til at fremkalde et opladt sind for dens forkyndelse. Der tales i grunden ikke ret meget om juleunderet og juleglæden. Det synges ind i børnenes sind og de voksnes med: Jesusbarnet forlod sin himmelske herlighed, blev så lille og fattigt og hjælpeløst for at frelse os mennesker.

Juleaftensdag har alle travlt, mor i køkkenet,

vekselsang mellem kirkekoret og børnene over ordene: »Lovet være Han, som kommer i Herrens navn, Hosianna i det høje.«

Senere på aftenen sidder man hyggeligt hjemme i stuen. Børnene er fulde af forventning. Det er jo 1. søndag i advent. Og så sker det. Der bliver banket hårdt på døren, den går op for et strålende lysskær. En bakke, der er kranset med brændende lys og fyldt med små gaver, æbler o. l., bliver båret ind med ordene: »Hvem vil have et 'Christbescher'?« Ordet kan ikke oversættes til dansk, men hvert barn i Brødremenigheden kender det, og det lyder fra dem alle: »Jeg, jeg!«

Jo, julen er begyndt. Når som helst i de kommende uger kan der komme et nyt overraskende »Christbescher«, og hver onsdag aften holdes en adventssyngetime, hvor kirkekoret, tit med orkesterledsagelse, synger julens sødme ind i menighedens sind. Jeg husker tydeligst et bestemt musikstykke, ja, egentlig kun mellemspillet mellem versene, der for mig blev indbegrebet af julens salighed. Brødremenigheden har altid dyrket musikken, og den er blevet en af de vigtigste faktorer til at fremkalde et opladt sind for dens forkyndelse. Der tales i grunden ikke ret meget om juleunderet og juleglæden. Det synges ind i børnenes sind og de voksnes med: Jesusbarnet forlod sin himmelske herlighed, blev så lille og fattigt og hjælpeløst for at frelse os mennesker.

Juleaftensdag har alle travlt, mor i køkkenet,

børnene med at få lige det sidste færdigt på julegaven til far og mor. Ved skumringstid er de mindste i fuld stads. De skal til »Kleine Christnacht«. Den holdes i Brødrehusets chorsal, der er mindre og mere intim end den store kirkesal. Der sidder de så spændte, både børn og mødre, for – jo, nu rejser præsten sig fra sin plads, går frem mellem bænkerækkerne og uddeler små glansbilleder til alle børnene. Men det egentlig spændende begynder først, hvor han ser et par øjne særlig forventningsfulde. Så glider den lille dreng eller pige fra bænken ned på gulvet og fremsiger et julevers, som man har lært udenad til lejligheden. Skulle barnet gå i stå, hjælper præsten det venligt på gled, og så føles glansbilledet med Jesusbarnet i krybben, de knælende hyrder eller de vise mænd fra Østerland som belønning for udvist dyd og dygtighed. Hvad forstår et barn af det hele? Rimeligvis kun meget lidt af ordene, men måske alligevel mere end mange voksne.

»Große Christnacht« begynder klokken 7 i den store kirkesal, og i dag er den ikke for stor, for folk strømmer til udefra. Sang og musik præger den korte andagt, men den får sin særlige note. Under sangen »Himlens lys kom i Dig til jord« bærer en lærer og en lærerinde, hver fra sin side, en bakke ind, der er spækket med lange lys. Hvert lys er prydet med grønt glanspapir på en måde, der kan illudere en grangren. Her er det de skolesøgende børn, der sidder på den forreste bæk, og det er

børnene med at få lige det sidste færdigt på julegaven til far og mor. Ved skumringstid er de mindste i fuld stads. De skal til »Kleine Christnacht«. Den holdes i Brødrehusets chorsal, der er mindre og mere intim end den store kirkesal. Der sidder de så spændte, både børn og mødre, for – jo, nu rejser præsten sig fra sin plads, går frem mellem bænkerækkerne og uddeler små glansbilleder til alle børnene. Men det egentlig spændende begynder først, hvor han ser et par øjne særlig forventningsfulde. Så glider den lille dreng eller pige fra bænken ned på gulvet og fremsiger et julevers, som man har lært udenad til lejligheden. Skulle barnet gå i stå, hjælper præsten det venligt på gled, og så føles glansbilledet med Jesusbarnet i krybben, de knælende hyrder eller de vise mænd fra Østerland som belønning for udvist dyd og dygtighed. Hvad forstår et barn af det hele? Rimeligvis kun meget lidt af ordene, men måske alligevel mere end mange voksne.

»Große Christnacht« begynder klokken 7 i den store kirkesal, og i dag er den ikke for stor, for folk strømmer til udefra. Sang og musik præger den korte andagt, men den får sin særlige note. Under sangen »Himlens lys kom i Dig til jord« bærer en lærer og en lærerinde, hver fra sin side, en bakke ind, der er spækket med lange lys. Hvert lys er prydet med grønt glanspapir på en måde, der kan illudere en grangren. Her er det de skolesøgende børn, der sidder på den forreste bæk, og det er

et stort øjeblik, når hvert af dem får overrakt et brændende lys. De fordyber sig ikke just i gådefulde tanker over juleunderet. De oplever det.

Hvad der følger i hjemmene, adskiller sig næppe meget fra enhver dansk jul med julegaver og juletræ og julesalmer, bortset fra, at menighedens basunkor, en flok musikalske brødre, der har lært sig at blæse salmemelodier, drager gennem gaderne og glæder hver familie med en julesalme. Desuden mindes jeg en skik, som jeg ikke har truffet uden for Brødremenigheden. Når lysene på juletræet er brændt ned på ét nær, flyttes det ned under juletræet, så at grangrenenes skygger aftegner sig på loft og vægge og ligesom danner en hemmelighedsfuld løvhytte. Da sidder man i halvmørke og taler dæmpet sammen om, hvad der nu passer ind i stemningen, indtil også dette sidste lys går ud i jule nattens mørke.

Barndommens jul står vist for de fleste mennesker som noget af et eventyr. Som oftest er det næppe meget andet end en smule sentimental romantik. Var det ikke andet i Christiansfeld for de mange år siden? Det må andre strides om. Hvem der dengang har oplevet julen i Christiansfeld, vil blot huske den som et af de minder, han nødigst ville savne i sit liv.

Julen og påsken, idyllen og dramaet, kan synes at være de mest absolutte modsætninger. Alligevel går de i Brødremenigheden op i en højere

et stort øjeblik, når hvert af dem får overrakt et brændende lys. De fordyber sig ikke just i gådefulde tanker over juleunderet. De oplever det.

Hvad der følger i hjemmene, adskiller sig næppe meget fra enhver dansk jul med julegaver og juletræ og julesalmer, bortset fra, at menighedens basunkor, en flok musikalske brødre, der har lært sig at blæse salmemelodier, drager gennem gaderne og glæder hver familie med en julesalme. Desuden mindes jeg en skik, som jeg ikke har truffet uden for Brødremenigheden. Når lysene på juletræet er brændt ned på ét nær, flyttes det ned under juletræet, så at grangrenenes skygger aftegner sig på loft og vægge og ligesom danner en hemmelighedsfuld løvhytte. Da sidder man i halvmørke og taler dæmpet sammen om, hvad der nu passer ind i stemningen, indtil også dette sidste lys går ud i jule nattens mørke.

Barndommens jul står vist for de fleste mennesker som noget af et eventyr. Som oftest er det næppe meget andet end en smule sentimental romantik. Var det ikke andet i Christiansfeld for de mange år siden? Det må andre strides om. Hvem der dengang har oplevet julen i Christiansfeld, vil blot huske den som et af de minder, han nødigst ville savne i sit liv.

Julen og påsken, idyllen og dramaet, kan synes at være de mest absolutte modsætninger. Alligevel går de i Brødremenigheden op i en højere

harmoni: Frelsergerningens begyndelse og fuldendelse.

*Wenn ich ihn vor Augen hab
Von dem Kripplein bis zum Grab . . . ,*

at have ham for øje fra krybben til korset er fantasiens opgave, og af den udspringer følelserne, kærligheden.

Ligesom julen har også påsken sin forberedelsestid. I fastetiden afholdes hver uge en »passionsbetragtning«, ikke en fasteprediken. Dens egentlige hensigt er betragtningen af Jesu lidelse, at kalde på fantasien og derigennem på følelserne.

Den egentlige påskehøjtid begynder palmesøndag, som – vistnok ikke tilfældigt – er Brødreminhedens konfirmationssøndag. Om aftenen samles man atter i kirkesalen, og ligesom 1. søndag i advent synger kirkekor og børn igen Hosianna-vekselsangen. Men det er, som om hosianna-råbet har fået en anden klang. Korset på Golgata kaster sin første skygge over palmesving og klæderne på vejen. Den »stille uge« er begyndt. Hver af de følgende dage samles man i kirkesalen, hvor det afsnit af lidelseshistorien læses, som er henlagt til vedkommende ugedag. Skridt for skridt vandrer man med Frelseren og hans lille skare frem mod katastrofen, lige fra det øjeblik, da han sender de to disciple af sted for at hente æslet til indtoget i Jerusalem. En gribende kontrast danner besøget i Bethania, hvor han salves forud til sin begravelse.

harmonii: Frelsergerningens begyndelse og fuldendelse.

*Wenn ich ihn vor Augen hab
Von dem Kripplein bis zum Grab . . . ,*

at have ham for øje fra krybben til korset er fantasiens opgave, og af den udspringer følelserne, kærligheden.

Ligesom julen har også påsken sin forberedelsestid. I fastetiden afholdes hver uge en »passionsbetragtning«, ikke en fasteprediken. Dens egentlige hensigt er betragtningen af Jesu lidelse, at kalde på fantasien og derigennem på følelserne.

Den egentlige påskehøjtid begynder palmesøndag, som – vistnok ikke tilfældigt – er Brødreminhedens konfirmationssøndag. Om aftenen samles man atter i kirkesalen, og ligesom 1. søndag i advent synger kirkekor og børn igen Hosianna-vekselsangen. Men det er, som om hosianna-råbet har fået en anden klang. Korset på Golgata kaster sin første skygge over palmesving og klæderne på vejen. Den »stille uge« er begyndt. Hver af de følgende dage samles man i kirkesalen, hvor det afsnit af lidelseshistorien læses, som er henlagt til vedkommende ugedag. Skridt for skridt vandrer man med Frelseren og hans lille skare frem mod katastrofen, lige fra det øjeblik, da han sender de to disciple af sted for at hente æslet til indtoget i Jerusalem. En gribende kontrast danner besøget i Bethania, hvor han salves forud til sin begravelse.

»O Bethania, du fredens bolig,« synger kirkekoret. Menigheden fornemmer noget af denne fred, og så meget desto stærkere virker den dramatiske klimaks, som man nu i fantasien er med i fra dag til dag, skærtorsdag og langfredag næsten fra time til time. Situationen tilspidses. Fra Bethanias idyl føres man frem til Judas' forræderi, Nadverens indstiftelse og så det første højdepunkt, sjælekampen i Getsemane med den tre gange gentagne bøn, der udmunder i ordene: »Ske ikke min vilje men din!« Men hans sved blev som bloddråber, der faldt ned på jorden. Læsningen standser. Menigheden synger:

O Anblick, der mirs Herze bricht . . .

Hvad der knuser hjertet er en uvilkårlig medleven i hans nød og sjælekval, men samtidig bevidstheden om, at det var for menneskets, for min synd, han måtte bøde.

Skærtorsdag aften holdes altergang. Det er ikke uden betydning, at det sker netop på denne dag og i denne time. Det bidrager til, at man næsten føler det, som var man med, da Mesteren sagde: »Dette er mit legeme, dette er mit blod.«

Endelig nås kulminationspunktet langfredag. Allerede fra morgenstunden af overværer man retsforhandlingerne, Pilatus' forgæves forsøg på at omstemme de rasende jøder, deres vanvittige skrig: »Korsfæst, korsfæst!«, hudstrygning og tornekrøning, soldaternes skamløse hån, Pilatus sammen

»O Bethania, du fredens bolig,« synger kirkekoret. Menigheden fornemmer noget af denne fred, og så meget desto stærkere virker den dramatiske klimaks, som man nu i fantasien er med i fra dag til dag, skærtorsdag og langfredag næsten fra time til time. Situationen tilspidses. Fra Bethanias idyl føres man frem til Judas' forræderi, Nadverens indstiftelse og så det første højdepunkt, sjælekampen i Getsemane med den tre gange gentagne bøn, der udmunder i ordene: »Ske ikke min vilje men din!« Men hans sved blev som bloddråber, der faldt ned på jorden. Læsningen standser. Menigheden synger:

O Anblick, der mirs Herze bricht . . .

Hvad der knuser hjertet er en uvilkårlig medleven i hans nød og sjælekval, men samtidig bevidstheden om, at det var for menneskets, for min synd, han måtte bøde.

Skærtorsdag aften holdes altergang. Det er ikke uden betydning, at det sker netop på denne dag og i denne time. Det bidrager til, at man næsten føler det, som var man med, da Mesteren sagde: »Dette er mit legeme, dette er mit blod.«

Endelig nås kulminationspunktet langfredag. Allerede fra morgenstunden af overværer man retsforhandlingerne, Pilatus' forgæves forsøg på at omstemme de rasende jøder, deres vanvittige skrig: »Korsfæst, korsfæst!«, hudstrygning og tornekrøning, soldaternes skamløse hån, Pilatus sammen

med den tornekronede og hans gribende: »Se, hvilket menneske!« Der stilles ikke store krav til fantasien for at opleve det med.

Om eftermiddagen fortsættes læsningen, og menigheden vandrer med op til Golgata. De rå soldater, de spottende jøder, de to forbrydere, Maria og Johannes under korset, Frelserens syv korsord – man ser og hører det altsammen lige til det sidste. Menigheden har rejst sig og lytter stående til det store dramas afslutning: »Han bøjede hovedet og opgav ånden.« Så et øjeblik stilhed. Klokken er tre, Frelserens dødstime. Kirkeklokkerne ringer. Orglet sætter ind med alle registre, og menigheden synger:

*Hellige Herre Gud
Hellige stærke Gud,
Hellige barmhjertige Frelser!*

Når sangen er døet hen, knæler menigheden til bøn. Nederlag og sejr, sønderknuselse og jubel, synd og frelse ved Frelserens offer på korset, det skaber uro i hjertet og fred, de to poler, uden hvilke intet sandt religiøst liv kan opstå.

Hvad der præger julen og påsken i Brødremenigheden, genfindes også til daglig. Den mest typiske gudstjeneste – et ord, som i øvrigt mangler i Brødremenighedens vokabularium, hvor man taler om »forsamlinger« – er den såkaldte syngetime, der i min barndom blev afholdt hver onsdag og lørdag aften (oprindeligt vistnok hver aften ved dagens af-

med den tornekronede og hans gribende: »Se, hvilket menneske!« Der stilles ikke store krav til fantasien for at opleve det med.

Om eftermiddagen fortsættes læsningen, og menigheden vandrer med op til Golgata. De rå soldater, de spottende jøder, de to forbrydere, Maria og Johannes under korset, Frelserens syv korsord – man ser og hører det altsammen lige til det sidste. Menigheden har rejst sig og lytter stående til det store dramas afslutning: »Han bøjede hovedet og opgav ånden.« Så et øjeblik stilhed. Klokken er tre, Frelserens dødstime. Kirkeklokkerne ringer. Orglet sætter ind med alle registre, og menigheden synger:

*Hellige Herre Gud
Hellige stærke Gud,
Hellige barmhjertige Frelser!*

Når sangen er døet hen, knæler menigheden til bøn. Nederlag og sejr, sønderknuselse og jubel, synd og frelse ved Frelserens offer på korset, det skaber uro i hjertet og fred, de to poler, uden hvilke intet sandt religiøst liv kan opstå.

Hvad der præger julen og påsken i Brødremenigheden, genfindes også til daglig. Den mest typiske gudstjeneste – et ord, som i øvrigt mangler i Brødremenighedens vokabularium, hvor man taler om »forsamlinger« – er den såkaldte syngetime, der i min barndom blev afholdt hver onsdag og lørdag aften (oprindeligt vistnok hver aften ved dagens af-

slutning). Den består så godt som udelukkende af menighedens fællessang. Præsten har forud samlet en hel del enkelte vers ud af deres oprindelige sammenhæng og sat dem sammen som en slags mosaik, hvis mønster plejer at være angivet af dagens løsen. Versenes numre har han noteret, og de er fremlagt, så at menighedens medlemmer kan skrive dem af, før de går til syngetimen. Vi børn havde umådelig travlt med at finde det næste nummer i salmebogen, når vi kom til ende med det forrige. Men de gamle brugte hverken verseseddel eller salmebog, for de kunne versene udenad, så tit havde de sunget dem. Jo, musikken var en god hjælp til at samle sindet i fromhed, selv om man ikke kunne synge. Far kunne ikke skelne nogen som helst tone fra en hvilken som helst anden. Han havde sin faste plads ved siden af en meget dygtig gammel sanger, så far tav stille under det første vers. Men når man var nået lidt ind i det næste, blev det alligevel for strengt ligesom at stå uden for det hele. Så bøjede han sig over til naboen: »Broder Bloch, forstyrrer det dig, hvis jeg synger med?« Han kendte godt svaret i forvejen: »Nej, syng da endelig med!« Far sang ikke ret højt, for det blev jo ikke til andet end stadig den samme tone. Men havde han ikke sangen på tungen, så lød den sikkert ren og fuldttonende inde i ham.

Der var naturligvis en fare ved at inddrage sang, musik, fantasi og følelse i religionens tjeneste, det kunne føre til overfladisk føleri og sentimental

slutning). Den består så godt som udelukkende af menighedens fællessang. Præsten har forud samlet en hel del enkelte vers ud af deres oprindelige sammenhæng og sat dem sammen som en slags mosaik, hvis mønster plejer at være angivet af dagens løsen. Versenes numre har han noteret, og de er fremlagt, så at menighedens medlemmer kan skrive dem af, før de går til syngetimen. Vi børn havde umådelig travlt med at finde det næste nummer i salmebogen, når vi kom til ende med det forrige. Men de gamle brugte hverken verseseddel eller salmebog, for de kunne versene udenad, så tit havde de sunget dem. Jo, musikken var en god hjælp til at samle sindet i fromhed, selv om man ikke kunne synge. Far kunne ikke skelne nogen som helst tone fra en hvilken som helst anden. Han havde sin faste plads ved siden af en meget dygtig gammel sanger, så far tav stille under det første vers. Men når man var nået lidt ind i det næste, blev det alligevel for strengt ligesom at stå uden for det hele. Så bøjede han sig over til naboen: »Broder Bloch, forstyrrer det dig, hvis jeg synger med?« Han kendte godt svaret i forvejen: »Nej, syng da endelig med!« Far sang ikke ret højt, for det blev jo ikke til andet end stadig den samme tone. Men havde han ikke sangen på tungen, så lød den sikkert ren og fuldttonende inde i ham.

Der var naturligvis en fare ved at inddrage sang, musik, fantasi og følelse i religionens tjeneste, det kunne føre til overfladisk føleri og sentimental

smagen på sig selv. Denne fare har i de tyske Brødremenigheder en overgang været særdeles akut, men var forlængst overstået, før Christiansfeld blev anlagt, og det mere nøgterne danske sind ville næppe heller have afgivet nogen god grobund for outreret følsomhed. Hovedvægten mod enhver form for letfærdig selvbeskuelse dannede dog den levende syndsbevidsthed, der stadig klang med i deres salmesang.

Vi har for resten i vor danske salmebog nogle udmærkede eksempler på Brødremenighedens digtning. De stammer fra Niels Johannes Holm, der var herrnhuter. Den kendteste af hans salmer er »Hvor salig er den lille flok«.

smagen på sig selv. Denne fare har i de tyske Brødremenigheder en overgang været særdeles akut, men var forlængst overstået, før Christiansfeld blev anlagt, og det mere nøgterne danske sind ville næppe heller have afgivet nogen god grobund for outreret følsomhed. Hovedvægten mod enhver form for letfærdig selvbeskuelse dannede dog den levende syndsbevidsthed, der stadig klang med i deres salmesang.

Vi har for resten i vor danske salmebog nogle udmærkede eksempler på Brødremenighedens digtning. De stammer fra Niels Johannes Holm, der var herrnhuter. Den kendteste af hans salmer er »Hvor salig er den lille flok«.

Drømmen på den lave høj

På den tid, da mine personlige erindringer begynder, havde Christiansfelds storhedstid længe været forbi. Den lille by lå stadig langt hen synlig på sin lave høj i en vid dal, men den var ikke mere staden på bjerget. Det troede vi børn ganske vist stadig, at den var, og det gjorde mange voksne med, men det var en drøm. Der var ikke noget bjerg, det var blot en lav høj.

Byens ydre billede havde ikke forandret sig. De to parallelle gader i øst-vestlig retning forløb snorlige med de samme bygninger ved deres sider som for hundrede år siden. Omkring »Hjørnet«, hvor landevejen fra Kolding til Haderslev krydsede Storgade grupperede Brødrehuset, Spielwerg & Co. og »Gemeinlogis« sig med deres imponerende bygninger. På »Pladsen« fyldte Søstrehuset den nordre, kirken den vestre side. Denne sidste havde skiftet udseende, idet den havde fået et nyt tårn. Den oprindelige, yderst beskedne tagrytter var under en vældig februarstorm 1892 blæst ned. Det var en begivenhed af rang, der inspirerede en af mine søstre til et storslået digt. Jeg selv var mere prosaisk

og reddede mig blandt de splintrede spær noget bly fra spirets tag, som jeg uden større held søgte at støbe et anker af til mit sejskib. Omsider var dog ødelæggelsens vederstyggelighed blevet ryddet af vejen, og nu knejste det nye tårn stolt ud over landet, meget flottere med et højt, tyndt spir.

Der var nu ellers ingen særlig grund til at prale. Man havde i sin tid forstørret salen ved tilbygninger, formentlig fordi der måtte skaffes plads til de mange besøgende. Nu var resultatet blevet, at den var alt for stor. Vi som aldrig havde kendt andet, fandt ikke noget mærkeligt i, at kun en ringe del af bænkerne var optaget under prædikenen om søndagen, men de gamle, som havde oplevet Christiansfelds blomstringstid, må nok have haft deres bekymringer.

Det var såmænd ikke deres skyld. Jeg ser dem endnu sidde under brødrekoret, værdige i deres skødefrakker, de fleste noget tyndhårede, med fuldskæg, der var ved at blive gråt. De var der trofast nok hver eneste aften, for der var »forsamling« hver aften, enten bibeltime, missionstime eller læsetime, hvor der blev læst en hedengangens levnedsløb, eller en syngetime.

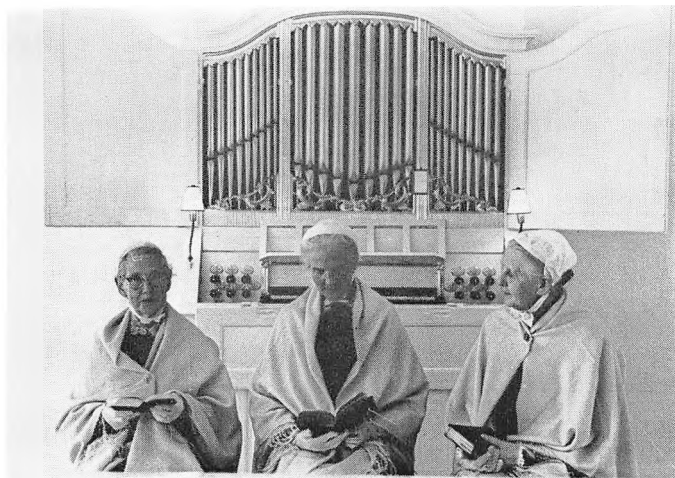
Man kunne ikke så præcist se på de gamle, at de var anderledes end den yngre generation, men man havde alligevel på fornemmelsen, at i dem levede der endnu noget af den ånd, der engang havde gjort Christiansfeld til staden på bjerget – gamle sol-

Brødremenighedens præstebolig. Til højre skimtes menighedsforstanderens bolig. Fot. Krassél. Haderslev, 1965.

*Småpiger i
Christiansfeld
med „Hauben“.
Fot. ca. 1925.*

*Tre søstre i kirkedragt foran orgelet i Søsterhusets chorsal. Fot. Gregers
Nielsen, Kbh., ca. 1960.*

dater, der stod på deres post og ventede på den afløsning, der ikke kom.

Det var de unge brødre, der skulle have overtaget vagten, dem, der engang havde dannet Brødremenighedens stødtropper og havde fyldt Brødrehuset med liv. De havde været eksempler både for faglig dygtighed og for troslivets styrke. Den faglige dygtighed havde man stort set bevaret. Endnu et godt stykke tid ind i vort århundrede kunne man som den højeste anerkendelse for vel udført håndværksarbejde høre folk sige, at det var »som lavet å æ Felt«.*)

Værkstederne i Brødrehuset eksisterede for en stor del endnu, men de var gået over på private hænder. Mestrene søgte at holde den høje standard, men de måtte tage de svende, de kunne få, hvad enten de havde tilknytning til herrnhutismen eller ikke. Brødrehusets lange gange genlød ikke mere af de unge brødres rappe fodtrin, langt mindre af tidligere tiders salmesang.

»Chorsalen«, hvor beboerne hver morgen før arbejdets begyndelse havde forsamlet sig til deres »Morgensegen«, lå nu dødt hen hele året, indtil den vågnede til liv igen ved »Kleine Christnacht«. Der havde været en forstander, som skulle tage vare på god orden og husets økonomiske drift. Ham var der ikke længere brug for. Brødrenes sjælesørger var som sådan blevet arbejdsløs og avanceret til leder af skolerne, samtidig med at han virkede som præstens

*) Christiansfeld kaldes af omegnens beboere »æ Felt«.

kapellan. De brødre, der var tilbage i Brødrehuset, var gamle, de havde afsluttet deres livs gerning.

Christiansfeld havde mistet sin tiltrækningskraft. De unge kom ikke længere rejsende langvejsfra for at finde deres sjæles fred hos herrnhuterne. Nu gik strømmen snarere den anden vej. Mange fandt forholdene i Christiansfeld for snævre og flyttede sydpå. Eftersom det blev mere almindeligt, at mange stillinger krævede en speciel skoleuddannelse, forsvandt endog flere og flere drenge allerede i en ganske ung alder fra byen. År efter år viste det sig, når menighedens status blev gjort op i en årsberetning, at medlemmernes antal var gået tilbage. Brødrehusets ølstue, som for hundrede år siden var blevet indrettet, for at de unge svende skulle have lejlighed til om aftenen at hygge sig ved et beskedent glas øl, var nu blevet et offentligt lokale, hvor alle slags folk drak deres »grog« eller kaffepunch.

Mindre tydeligt aftegnede tilbagegangen sig i Søstrehuset, der havde en mere konservativ karakter. Her havde man endnu både en forstanderinde og en sjælesørgerinde, to veltjente ældre lærerinder, som en lille dreng følte tilbørlig respekt for. De har utvivlsomt varetaget deres hverv yderst samvittighedsfuldt og anset det for såre betydningsfuldt. Der var stadig behov for god orden og for pertentlig regnskabsføring, for i Søstrehuset havde man endnu både vaskeri, bageri og et stort køkken. Dette sidste var ikke uden betydning, for her kunne også folk fra byen få deres middagsmad for en bil-

lig penge. Ved middagstid så man dem komme med deres madspande, der bestod af flere emaljerede blikskåle af samme størrelse, som blev stablet oven på hinanden og holdt på plads af en metalbøjle, der samtidig tjente til hank. For enlige og folk, der ikke selv kunne klare en husholdning, var det en stor fordel, men det var det også for Søstrehuset, der ellers simpelt hen ikke kunne have bibeholdt det store køkken, for også fra Søstrehuset var den yngre generation forsvundet.

Før i tiden havde mange søstre kun boet i Søstrehuset, men tjent deres brød uden for dette i Brødre-menighedens industrielle bedrifter. Særlig eftertragtet havde arbejdet i tobaksfabrikken været. Den hørte til den store forretning Spielweg & Co., og der tjente man en forholdsvis stor løn. Men som så meget andet i Christiansfeld var også tobaksfabrikken blevet opgivet. Nu sad så de gamle søstre tilbage i deres værelser, tænkte bedrøvede tilbage på deres ungdoms herlighed og søgte at hjælpe lidt på økonomien ved strikning eller anden dårlig lønnet håndgerning.

Jeg kendte kun to af dem. Den ene havde specialiseret sig i kaffebrænding, der foruden den nødvendige øvelse krævede en særlig gryde. Gryden havde hun i hvert fald. Dengang købte man kaffen rå, fik den så brændt og malede den derefter hjemme på en lille kaffemølle, aldrig mere ad gangen, end man havde brug for i øjeblikket, sammen med et passende stykke cikorie.

Hvad der knyttede mig til den anden gamle søster, havde ikke nogen forretningsmæssig karakter. Hun havde af en aller anden mærkelig grund fattet kærlighed til mig og kom hver jul med et par hjemmestrikkede sorte fingerhandsker til mig. Hvad enten nu fingrene på dem virkelig var for snævre, eller det var besværet med at finde frem til de rigtige fingre på handsken, kunne jeg i hvert fald ikke bruge dem, men foretrak mors grå »luffer«, der var nemmere at få på og holdt fingrene varme, så længe de ikke var våde. Men naturligvis måtte jeg sige så mange tak for den fine gave. Jeg er bange for, at jeg i min barnlige uforstand slet ikke satte tilbørlig pris på det milde sind, som gaven vidnede om, og som i virkeligheden var et udtryk for hendes, måske lidt naive, men ægte herrnhutisme.

Helt uddød var ungdommen dog ikke i Søstrehuset. Der eksisterede stadig en »Mädchenstube«, hvor der gerne var en halv snes pensionærer. De blev undervist i finere håndgerning, men der var også afsat nogle timer til religionsundervisning. De konfirmerede piger fra byen skulle gerne tage del deri. For resten var også denne håndgerning blot en levning fra tidligere tiders mere omfattende undervisning, bl. a. i arbejder med pap og papir. De ville måske ikke falde i vor smag, men de kunne udvides til noget ganske overordentlig smukt, det såkaldte »frøbroderi«. Dertil blev der først lavet en lille papæske, som blev beklædt med hvid silke. På

denne blev der ved en særlig teknik syet frøkorn fast i de nydeligste mønstre, så at de dannede blomster og blade. Man benyttede mange slags frø af hjemlige planter, men kunne supplere dem med eksotiske frøarter fra missionsmarken. Denne kunst havde engang været ret almindelig i Christiansfeld, og i min barndom fandtes der endnu eksemplarer af dens frembringelser, men de var ikke synderlig ansete, man fandt det alt for gammeldags.

På mange måder havde Chorhusene nok kunnet minde om klostre. Dertil bidrog den religiøse karakter, som fandt sit udtryk i Chorsalene. Også den ydre indretning med de lange gange, fra hvilke dørene førte ind i de enkelte værelser, havde nogen lighed med klostergange og celledøre. Bortset derfra kunne der dog ikke være tale om noget klosterligt præg. Ingen aflagde noget klosterløfte. For de fleste brødres vedkommende var opholdet i Brødrehuset et overgangsfænomen. De fleste stilede imod at blive mestre og gift. De, der egnede sig dertil, blev udset til missionærer eller anden tjeneste for menigheden.

Også søstrenes naturlige bestemmelse så man i, at de blev gift og fik børn. De som forblev ugifte, kunne dog blive boende i Søstrehuset til deres dages ende. Der blev nok sørget for dem, når det var nødvendigt, men som regel skulle hver enkelt selv sørge for sit udkomme.

Gamle pebersvende får let en tendens til originalitet. Jeg husker gamle Petreus med parykken. Han

måtte være meget sær, for der var ikke andre i Christiansfeld, som bar paryk. Og der var Søde-Hansen med den store hat. Så vidt jeg husker, var han kolportør, men da han ikke altid var undervejs med sine gudelige bøger, gav han sig ind imellem også af med mere verdslig gerning. Den bestod først og fremmest i at sætte gardiner op. De var altid af blondestof, der med knappenåle blev stukket fast på en gardinstang for så i en sirlig bue at blive samlet til siderne. Nu var Søde-Hansen lille af vækst som Zakæus. Han gav sig ikke netop af med at klatre i træer, så en trappestige måtte han da have, når han skulle hænge gardiner op. Var han så færdig med det grovere arbejde, bad han om et glas vand, tog en slurk i munden og forstøvede den mellem de sammenpressede læber, mens han for op og ned af sin trappestige og glattede efter med hænderne. Det gav gardinerne det helt ideelle fald.

En vis stagnation, ja endog tilbagegang, lod sig som nævnt ikke skjule. Men det begreb vi børn ikke noget af, og der var vist også adskillige ældre, som ikke fattede det. Koloniens ydre præg var stadig uforandret, og så mente man, at alt var godt. Hver aften ringede kirkeklokken, og man gik til kirke. Hvor meget det var af umiddelbar indre trang, kan det være vanskeligt at bedømme, men selv om det væsentligt var en tradition, var det dog for de fleste en kær tradition. Mændene gik uden særlige forberedelser, søstrene derimod tog »Hau-

ben« på. Betegnelsen var sammen med herrnhutismen importeret fra Tyskland, og den blev ikke oversat. Det yngre slægtled kunne lidt respektløs tale om æggeskallen, fordi »Hauben« i form og farve kunne minde om dette produkt. Den bestod nu ellers af en puld, som var lavet af et mere solidt hvidt stof, og omkring denne puld blev der med bittesmå knappenåle fæstnet en strimmel meget fint tyndt stof i ganske smalle læg. Hele indretningen var forfærdelig sart og blev, når den ikke var i brug, omhyggeligt gemt i en »Hauben«-kurv. Regn kunne den begribeligvis slet ikke tåle. For at holde stadsen på hovedet, var den forsynet med et bånd under hagen, og dette bånd havde forskellig kulør, alt efter det chor, vedkommende søster tilhørte. De unge piger havde et højrødt bånd, de ugifte søstre havde oprindelig haft et grønt bånd, men det havde givet anledning til upassende spydigheder om, at de levede i håbet, og var derfor forandret til lyserødt. De gifte søstres bånd var lyseblåt og enkernes hvidt. Småpigerne havde også en »Hauben«, men den var mindre sart af noget tyl med lange lyserøde bindebånd.

Der var ingen, der ventede af os børn, at vi skulle besøge andre aftenforsamlinger end syngestimerne. Men min ven Eberhard, forstanderens søn, og jeg gik en tid troligt til missionstimen. Vi havde nemlig besluttet os til at blive missionærer, når vi blev store. Så sad vi ene to på den forreste bæk, der var forbeholdt skolebørnene, og forekom os

dydige. Der har rimeligvis været en del eventyrlyst med i spillet. Jeg personlig havde desuden en lidt lumsk bagtanke. Det var nok ikke så sikkert, at Vorherre på den yderste dag ville være rigtig tilfreds med min fromhed. Men nu håbede jeg, at det ville formilde ham noget, hvis jeg kunne møde frem med en flok hedninger, som jeg havde skaffet ham ved at omvende dem.

Det var lidt naivt, men det var måske alligevel i nogen grad typisk. Man følte sig forpligtet af at være herrnhuter. Egentlig skulle man være så from, som de gamle var og i mange slægtled havde været. Men man følte, at det var mere, end man kunne præstere. Der var så mange andre ting, man meget nødig ville give afkald på, og det var vist alligevel det, Vorherre forlangte, man skulle.

Det var måske lignende tanker, blot på et andet plan, der beskæftigede mange voksne. Som det plejer at gå, var det første slægtleds trosiver blegnet. Man vidste godt, at menneskets vigtigste opgave var at arbejde på sin sjæls frelse med frygt og bæven, og man følte sig absolut bundet til det gamle herrnhutiske fromhedsideal. Derfor hang man også fast ved de gode traditioner. Men de former, som engang var skabt af det pulserende liv, var ikke længere et naturligt udtryk for et sådant liv. De skulle snarere opretholde illusionen derom.

Den tekniske udvikling har nok været medvirkende til en gradvis forandring af livet i Christiansfeld ligesom andet steds. Man levede ikke længere i

samme isolation som tidligere. Den gamle dagvogn og diligencen til Haderslev blev sidst i 90erne afløst af en amtsbane til Haderslev. Cyklerne, der endnu i begyndelsen af 90erne var et sjældent syn, blev mere og mere almindelige. Man blev mere udadvendt. Maskindriften fortrængte det rent håndværksmæssige arbejde. De små herrnhutiske industrier kunne ikke klare sig over for fabrikkerne; som opstod rundt omkring. Kampen for tilværelsen blev hårdere og optog sindene stærkere end de uhandgribelige trosspørgsmål.

Selvfølgelig vidste man, at det vigtigste af alt til syvende og sidst var sjælens frelse. Man sad da også fremdeles i syngetimerne og sang sig ind i en verden af fromhed og lod sig gerne betage af de stemningsfulde forsamlinger til jul og påske, og man lod sig løfte op i en højere åndelig sfære. Der var også dem, for hvem alt dette betød mere end en flygtig stemning, men det blev færre og færre. »Mennesket først« fik jo længere jo mere overvægten; »kristen så« var ved at blive en drøm, en smuk drøm på den lave høj.

Der var visse lejligheder, hvor denne drøm fandt rig næring, fordi kirken fyldtes, så som midnatsgudstjenesten den 31. december. Da var basunkoret placeret ved siden af orglet, mens præsten holdt sin tale. På slaget tolv istemte det uden at afvente præstens »amen« med fuld styrke »Nu takker alle Gud«, og menigheden sang med af al kraft. Det var nok mere denne sensation, der fyldte kirken,

end netop trangen til at begynde det nye år i Guds hus. Noget lignende gik det ved andre lejligheder.

En særstilling indtog den »danske missionsfest«. Da kom folk agende i hobetal, mange langvejsfra. Som regel blev de besøgende indkvarteret privat. Deres køretøjer fyldte gæstgivergårdens store gårdsplads og stod alle vegne ved kanten af gaderne. Til gudstjenesterne var tilkaldt danske præster, og der var trængsel i kirken. Men vi indfødte Christiansfeldere følte os halvvejs stående udenfor. Det var jo ikke vore egne folk, i alt fald ikke vores præst, der stod for arrangementet, og vi overlod da også kirken til de fremmede. Én enkelt gang husker jeg dog, at jeg trængte mig gennem mylderet i kirken for at høre på den danske prædiken. Det eneste, jeg mindes derfra, er, at præsten med fynd og klem udbredte sig om, at »de skal have smerter som en kvinde, der føder«. Det må have lydt mærkeligt i mine øren, og jeg trak mig da også skuffet tilbage.

Der blev ved denne fest årligt indsamlet et pænt beløb til Brødremissionen, og jeg har en lille mistanke om, at disse kontante penge har spillet en vis rolle for bibeholdelsen af den danske missionsfest. For de folk, der kom tilrejsende, har det muligvis i nogen grad været en kærkommen afveksling i dagens ensformige slid – selvfølgelig en afveksling med religiøs baggrund. Måske var det dog betegnende for den tid, at det religiøse netop var blevet til baggrund.

Dengang jeg drog af sted

Vi, som var børn omkring århundredskiftet, var naturligvis ikke i stand til at drage sammenligninger med Christiansfeldts tidligere åndelige betydning. Vi kendte jo kun det ydre liv, som vi oplevede. Vistnok var vi opdraget til ydmyghed og vidste, at det var en synd at hovmode sig, men inderst følte vi os alligevel en lille smule frommere og finere end folk uden for menigheden. Noget egentlig begrundelse derfor havde vi ikke, men det var heller ikke nødvendigt.

Der var dog også forskel inden for menigheden. De fineste var naturligvis præsten og forstanderen og dem, de kom sammen med, apotekeren og de mere prominente borgere. De var alle tyskere, og det var lægerne, som ikke hørte til Brødremenigheden, ligeledes.

Vi, som stammede fra danske hjem, var ikke så ansete, men det tog vi som en naturgiven ting, og det generede os ikke, spillede i øvrigt mellem os børn heller ingen rolle. Selvfølgelig var vi da danske, fordi vore forældre var det, men dansk historie kendte vi ikke noget til, for den lærte man

ikke noget om i den tyske skole, og af danske sange kendte vi nærmest kun »Dengang jeg drog af sted«, men den kunne jeg til gengæld også udenad, alle versene. Undertiden kunne det knibe med at klare sig som dansker i skolen. Værst var det i sangtimerne, når der skulle synges tyske fædrelandssange. En af de ubehageligste var naturligvis *Ich bin ein Preuße, kennt ihr meine Farben, Die Fahne schwebt mir schwarz und weiß voran . . .*

Med begyndelsen kunne den endda gå, for da kunne man synge:

*Ich bin kein Preuße, kennt ihr meine Farben,
Die Fahne schwebt mir rot und weiß voran . . .*

men fortsættelsen var det ikke så nemt at lave om på, og så tav man stille. Det ville læreren imidlertid ikke finde sig i, og da jeg en dag havde lagt mit danske sindelag for dagen ved tavshed, skulle sanglæreren kvittere med en lussing. Han var ikke dygtig til at smække lussinger, men jeg søgte alligevel at undgå uvenligheden ved at bøje mig tilbage over bænken. Han må vel alligevel lige netop have ramt så meget, at jeg tabte balancen og væltede over bænken ned på gulvet. Jeg ved ikke, hvem af os to der blev mest betuttet, men kammeraterne fik sig i alt fald et billigt grin, og den højtidelige afstraffelse havde mistet sin alvor.

Det var også en prøvelse for os, når vi på Kej-

serens fødselsdag*) og på Sedan-dagen blev kommanderet til en højtidelig sammenkomst med festtale og fædrelandssange. De tyske børn mødte da med sort-hvid-røde silkesløjfer, vi andre nøjedes med søndagstøjet. Under tavs protest hørte man om Kejserens herlighed og de tyske hæres strålende sejre over franskmændene. Når der så blev sunget »Heil dir im Siegerkranz«, kunne man heldigvis den dag tie stille uden at risikere lussinger. Resten af dagen havde man til gengæld fri for skole. Det var da altid noget.

Det var forbudt at flage med Dannebrog. Vi plejede gerne at have nogle små Dannebrogssflag hjemme. Dem kunne vi stikke i en af brændestablerne i gården. Så var det spændende at se, om nogen uvedkommende ville opdage det, men det skete nu aldrig. Man måtte heller ikke synge: »Dengang jeg drog af sted«. Det var vist derfor, jeg havde lært sangen udenad. Men når jeg om morgenen blev sendt til bageren efter rundstykker, plejede jeg at fløjte alle versene, bortset fra en afbrydelse uden for præsteboligen. Der fandt jeg det mere passende at fløjte en salmemelodi.

Naturligvis tog vi det grumme alvorligt med vort nationale sindelag og med at demonstrere det. Ved at se tilbage på disse barnlige bedrifter kan man nok trække lidt på smilebåndet – og ryste lidt på hovedet, at voksne mennesker som vore tyske

*) Kejser Wilhelm II's fødselsdag var den 27. januar, og Sedan-dagen blev fejret den 2. september til minde om den franske kejser Napoleon III's overgivelse i 1870.

lærere kunne tage det alvorligt og oven i købet tro, at de kunne banke det ud af os med lussinger. At der alligevel bag disse nationale modsætninger lå en dyb alvor, har jeg først længe efter rigtig fået øjnene op for. Det måtte vel gå sådan, at det begyndte som en barneleg, hvad der måske engang skulle blive til bitter alvor, og hvad i virkeligheden dengang kun var svage efterdønninger fra et oprørt hav, som havde anrettet ubodelige ødelæggelser. I mit barndomshjem har jeg mange år efter min faders død fundet et bundt gamle papirer, som han havde gemt, og som giver et levende indtryk af de voldsomme brydninger, som han og andre danske har oplevet efter nederlaget 1864. Det er formodentlig det eneste, der fra dansk side er bevaret skriftligt om forholdene i Christiansfeld fra hin tid og kan derfor muligvis netop nu, hundrede år senere, have en mere almen interesse, selv om det kun omhandler en enkelt lille flækkes genvordigheder i de første trængselsår efter 1864.

Tiden efter 1864

For at danne sig en forestilling om de danskes vanskelige stilling efter Christiansfelds overgang til Tyskland må man huske på, at nationalitetstanken ingen betydning havde i Christiansfelds første årtier. Da mine bedsteforældre kom til Christiansfeld, eksisterede der ingen dansk-tysk modsætning. De religiøse problemer var det, der optog dem, og deres store oplevelse var, at Brødremenigheden blev det fristed, hvor de fandt fred for deres sjæle. At herrnhutismen kom fra Tyskland, og at dens repræsentanter var tyskere, var for så vidt uden anden betydning, end at de måtte lære tysk, hvad nok kunne være besværligt, men ikke var for noget at regne mod den sjælelige velsignelse, de modtog.

I sin doktorafhandling om Niels Johannes Holm har Jens Holdt klart belyst dette forhold. Holm, der var dansk præst i Christiansfeld indtil 1845 og var født 1778, kendte overhovedet ikke noget til den nationale modsætning, og da den kom, så han ikke andet i den end en hindring for den fri udfoldelse af det religiøse liv. Min fader, der var født 1828, var altså 50 år yngre end Holm; han

har været næsten voksen, da Holm døde. Det har undret mig, at far aldrig har fortalt om denne danske præst, der dog var en anerkendt prædikant og salmedigter, oven i købet udgiver af »Harpen«, den danske salmebog, som stadig blev brugt til de danske gudstjenester i Christiansfeld.

Forklaringen herfor ligger sandsynligvis netop i, at Holm stillede sig afvisende over for de nationale rørelser, der har gjort sig gældende i begyndelsen af 1840'erne, og som min fader er blevet stærkt grebet af. Tilspidsningen af det slesvig-holstenske spørgsmål har selvfølgelig også hos ham skærpet det nationale sindelag, så meget mere, som han blev dansk soldat i 1850, uden for resten at komme til fronten, da han til sin store fortrydelse blev sat på skrivestuen.

Denne nye nationalbevidsthed, der greb hele landet, har også sat sine spor i Christiansfeld og skabt en modsætning mellem danske og tyske menighedsmedlemmer, som man ikke tidligere havde kendt noget til.

Der er næppe noget at sige til, at Brødremenighedens tjenestemænd, der stammede fra Tyskland og var sendt til Christiansfeld af Brødremenighedens tyske styrelse i Berthelsdorf, følte sig som tyskere. En del af menighedens medlemmer fulgte dem. Men det nationale skel synes for resten ikke at være gået efter afstamning. Blandt tyskerne fandtes navne af udpræget dansk klang, og omvendt var der folk, som gjorde sig bemærket ved

antityske handlinger, hvis navne tydeligt pegede sydpå. Om en af de ivrigste forkæmpere for danskheden ved jeg positivt, at hans slægt var kommet til Christiansfeld langt nede fra Tyskland.

Christiansfelds officielle repræsentanter var altså tyskere, og det er derfor forståeligt nok, at Brødremenigheden blev stemplet som en tyskerrede. Sandheden er imidlertid, at de og deres folk kun var en minoritet, medens flertallet i Christiansfeld ligesom i hele Sønderjylland var dansk.

Om forholdene mellem 1850 og 1864 har jeg ingen private kilder, men det er tænkeligt, at danskerne i Christiansfeld har ladet tonerne fra »Dengang jeg drog af sted« klinge gennem deres optræden. Den tyske ledelse af Brødremenigheden har i hvert tilfælde haft besvær med at få sine gamle privilegier anerkendt, og tyskerne har altså måttet holde sig i ro. Efter Danmarks nederlag 1864 har de så taget revanche, og da er de nationale spændinger for alvor kommet for dagen.

Det følger af sig selv, at den nye grænse kun to kilometer nord for Christiansfeld afskar Christiansfeld fra omtrent halvdelen af sit opland, hvad i høj grad bidrog til den økonomiske tilbagegang. Det kunne for beboerne være hårdt nok, men det var endnu alvorligere for Christiansfelds åndelige betydning, at Brødremenigheden havde mistet den danske befolknings tillid, og at byen selv ved den indre splittelse havde tabt sin slagkraft.

Denne splittelse slog ud i lys lue i december 1864.

Anledningen kan måske synes mindre betydningsfuld, men den skabte en bitterhed, som fik vidtrækkende følger for den følgende nationale kamp i byen. Christiansfeld havde dengang en dansk præst ved navn Aastrup, som synes at have haft store evner som prædikant og samlede en stor menighed om sine prædikener. Han var dansk af sind, men både fra dansk og tysk side får han det vidnesbyrd, at han hverken i sin forkyndelse eller privat har drevet propaganda for den danske sag. Den tyske herredsfoged forlangte nu i et brev til Christiansfelds tyske præst Garve, at Aastrup skulle afsættes for sin politiske virksomhed.

Garve, der ikke selv havde myndighed til at afskedige nogen, sendte herredsfogedens skrivelse til sin overordnede myndighed, styrelsen i Berthelsdorf i Tyskland, øjensynligt uden selv at tage stilling til sagen, endsige tage Aastrup i forsvar eller blot at undersøge, hvorvidt herredsfogeden var berettiget til sit forlangende. Styrelsen i Berthelsdorf har nu – ligeledes uden at undersøge sammenhængen – opfattet herredsfogedens skrivelse som et pålæg fra landsregeringen, som den ikke turde sætte sig op imod. Aastrup blev altså afsat, men denne afskedigelse blev dog senere forandret til forflyttelse til Göteborg.

Selv om man næppe skal tvivle om, at Brødre-menighedens styrelse har handlet i god tro og ment, at den skulle være øvrigheden underdanig, har afgørelsen vist ikke været den imod. Den bestod jo

af tyskere, der ikke følte sympati for de danske »kværulanter«. Men for danskerne i Christiansfeld var det et hårdt slag, og de gik øjeblikkelig til modaktion. Nogle enkelte mænd satte sig i spidsen, fremstillede sagens sande karakter for styrelsen i Berthelsdorf og ønskede, at Aastrup skulle genindsættes i sin velsignelsesrige virksomhed. Det førte til, at man fra Berthelsdorf indsendte et »pro memoria« til amtmanden i Haderslev med anmodning om at lade det gå videre til den i disse sager højeste myndighed, »civilkommissæren«. Amtmanden svarede – uden at lade sagen gå til civilkommissæren – med et afslag, hvorpå den blev stillet i bero.

Det er betegnende, at amtmanden under sagens behandling erklærede, at hvis Aastrup havde været en udygtig eller umoralsk person, kunne han godt være blevet siddende i sit embede, men netop som en ivrig og trofast prædikant med sympatier for Danmark var han farlig for tyskerne og måtte forsvinde.

Denne affære førte til en bitter strid mellem danske og tyske i Christiansfeld, men den affødte også en omfangsrig korrespondance mellem de danske i Christiansfeld og Brødremenighedens styrelse i Berthelsdorf. En af de danske brødre blev sendt derned for at fremføre de danskes sag og bede om et besøg fra ledelsens side, så at denne kunne overbevise sig om de sande forhold. Det trak i langdrag, og da besøget endelig fandt sted, resulterede det

blot i nogle fromme formaninger til begge sider om at vise fordragelighed. Det eneste, danskerne opnåede, var, at ledelsen erkendte, at den havde handlet overilet og rehabiliterede Aastrup, men den genansatte ham ikke i Christiansfeld. Øvrigheden, som danskerne også havde klaget til, erklærede, at den intet havde med afsættelsen at gøre, den var foretaget af Aastrups kirkelige foresatte.

Det er ikke svært at sætte sig ind i de danskes harme. Stor skade var sket. De skarer, der havde været samlet om Aastrups forkyndelse, udeblev. Tilliden til Christiansfeld som religiøst centrum var brudt. Det havde jo været politiske hensyn, man havde fulgt, ikke kristelige. Når Brødremenigheden kunne afskedige en mand for hans danske sindelag uden hensyn til hans fromme sind, skulle man ikke have mere at gøre med den.

Endnu værre var det dog, at den nationale modsætning nu var blevet så skarp i Christiansfeld selv, at det religiøse fællesskab ikke længere kunne slå bro over den. De danske medlemmer var i flertal. Så meget mere følte de sig tyranniseret af et mindretal, der kunne støtte sig til den ydre magt. Også tilliden til styrelsen i Berthelsdorf havde lidt et slemt knæk. Tonen i korrespondancen bliver i tidens løb skarpere og skarpere og slutter med svære bebrejdelser.

Alligevel følte de danske i Christiansfeld sig stadig knyttet så stærkt til Brødremenigheden, at de ikke ville udtræde af den, men i stedet tænkte på

at udvandre til det nordlige Jylland for der at grundlægge en ny dansk Brødrementighed. Man trådte i underhandlinger om købet af herregården Volstrup ved Limfjorden, og man tænkte på at slutte sig til Brødrementigheden i England, hvis den tyske styrelse i Berthelsdorf skulle afvise tanken.

I mellemtiden var der imidlertid sket en vis vending i de politiske forhold. Straks efter 1864 var næsten alle embedsmændene i Slesvig tilhængere af augustenerne, der jo trods deres danske oprindelse var blevet de værste tyskere. Nu skulle der øjensynligt tages hævn for nederlaget 1848–50, og det gik da stærkt ud over alt, hvad der var dansk, uden større kræsenhed i midlerne. Lidt efter lidt tilspidsedes imidlertid forholdet mellem de to sejrsmagter, Preussen og Østrig, og da Østrig favoriserede augustenerne, blev Bismarcks kurs skarpere mod dem. Det så da ud, som om danskerne kår var ved at bedres, og i flere tilfælde fik de medhold over for augustenerne. En tid fattede også danskerne i Christiansfeld nyt håb, og derved svækkedes interessen for købet af Volstrupgård.

De mere fremsynede inden for danskheden i Christiansfeld fik dog snart færten af, at den blidere kurs i preussenes politik ikke var andet end et led i Bismarcks større politik, og at man ikke kunne sætte sin lid dertil. Men det er, som om en vis træthed har gjort sig gældende også i deres

rækker. Krigen mellem Østrig og Prøjsen 1866 og præjsernes hurtige sejr styrkede Prøjsens magt, men det lagde man foreløbig mindre mærke til end til den berømte § 5, som blev optaget i fredsbetingelserne i Prag. Udsigten til, at sønderjyderne kunne stemme sig hjem til Danmark, skabte nye forventninger endog blandt de mest skeptiske danske, medens tyskerne blev bange for at miste deres magtstilling.

Det var det samme i Christiansfeld som overalt i Sønderjylland. Tyskerne var aldeles klare over, hvilket udfald afstemningen måtte få og satte alle sejl til for at undgå den. I hvert fald deltog apotekereren i Christiansfeld i en tysk deputation til Berlin for at forhindre afstemningen. Pastor Garve blev anmodet om at møde i Haderslev til audiens hos civilkommissæren sammen med andre tyskere fra byen. De blev opfordret til at indsende en adresse med bøn om at måtte forblive under tysk herredømme. Adressen blev pligtskyldigst afleveret i tidens svulstige stil med 11 underskrifter, naturligvis uden at danskerne fik lov at tilkendegive deres mening.

Da de danske menighedsmedlemmer fik nys derom, affattede de en modadresse, der stærkt fremhævede, at tyskerne i Christiansfeld var en minoritet, der endog for en stor del ikke var fødte sønderjyder, at majoriteten absolut ønskede at vende tilbage til Danmark, og man anråbte den præjsiske konge om at holde sit givne ord. Jeg er temmelig

sikker på, at min far, som var iblandt de 47 danske, der under Nicolai Ahlmanns ledelse i 1866 var i Berlin, ved denne lejlighed har drøftet adressen med Ahlmann, for denne nævner i et senere brev til min far en skrivelse af samme indhold, som han i Berlin har talt med min far om, men om den er blevet afsendt, ved jeg ikke. Koncepten har jeg, og den afspejler i hvert fald stemningen blandt den danske majoritet i Christiansfeld.

Omtrent samtidigt dannede tre af de danske borgere et triumvirat, der skrev artikler om de politiske forhold til »Cölnische Zeitung«, et tysk blad, der indtil 1870 stod i skarp modsætning til Bismarck og gerne optog artikler mod hans politik. Også koncepter til sådanne artikler har jeg i mit eje.

Det var naturligvis forgæves. De formåede intet mod den stærkeste ret. I 1867 annekterede Prøjsen Sønderjylland. På Torvet i Haderslev blev annektionserklæringen højtideligt oplæst den 24. januar, og Christiansfelds tyske repræsentanter var mødt op dertil. I Christiansfeld blev der oplæbet plakater med erklæringen, men »da der var stor blæst og det regnede, gik de snart løse igen, og der gaves altid hænder, som gerne ville hjælpe til for at få disse sørgelige beviser for, at vi nu virkelig er prøjsere, bort«.

En dansk deputation, som min far deltog i, var i København. Der blev skrevet til folk, som havde indflydelse. Intet hjælp.

Endelig kom afstemningen til den nordtyske rigsdag. Her er jeg så heldig at have konkrete tal fra en stump papir, skrevet på tysk, sandsynligvis hørende til en af artiklerne til »Cölnische Zeitung«. Jeg gengiver den i oversættelse:

»Men at flertallet af Christiansfelds beboere bifalder de her udtalte meninger, viste sig også ved rigsdagsvalget den 12. februar, idet hr. Krüger, som repræsenterer vor retning, fik 64 stemmer, medens hr. amtmand Kjer, som tilhører den modsatte retning, kun fik 55 stemmer, skønt otte stemmer af mænd, som en længere årrække har boet her, efter vor mening mod lovens ordlyd var slettet af valglisten og ti danske stemmer var udeladt, medens ikke én tysk stemme manglede. Vi er rede til at bevidne dette med 80 underskrifter af beboere i vor by...«. Altså var der 82 danske mod 55 tyske vælgere, eller 60 % danske mod 40 % tyske stemmer.

Den tyske avis i Haderslev berettede, at mange huse i Christiansfeld den 12. februar havde flaget med det prøjsiske flag og at en æret deltager i festen havde tolket Brødreemighedens glæde over nu at tilhøre den store prøjsiske stat. Derpå blev der svaret fra dansk side, at der bortset fra to embedsmands-huse kun var blevet flaget med det prøjsiske flag fra apoteket. Ved siden af dette havde der ganske vist været hejst et slesvig-holstensk flag. Men efter at Prøjsen havde overtaget magten, måtte Augustenborgernes farver dog nærmest

betragtes som oprørsflag. Den ærede gejstlige kunne ingen anden være end pastor Garve. Han var udlænding og havde kun levet i Slesvig nogle få år. Derfor kunne han i det højeste tale i sit eget, men ikke i hele menighedens navn, hvortil han ingen fuldmagt havde. Tværtimod ville den største del af byens indvånere protestere mod at blive repræsenteret af en mand, som ved enhver lejlighed havde lagt sin ringeagt over for alt dansk for dagen.

Endnu stod § 5 imidlertid ved magt, i alt fald på papiret. Formelig ophævet blev den først 1878, men de danske i Sønderjylland vedblev endnu ind i dette århundrede at henholde sig til deres ret til at komme tilbage til Danmark. I mellemtiden havde dog tyskernes sejr over Frankrig knust det sidste håb om, at løftet om en afstemning ville blive holdt. Bismarcks stilling var da så grundfæstet, at ingen tysk avis mere modsatte sig ham, og dermed var det også forbi med artiklerne i »Cölnische Zeitung«.

Tyskerne vandt langsomt frem i Christiansfeld. De danske dér følte sig stadig stærkt knyttet til Brødremenigheden, men sluttede sig samtidig nærmere sammen med danskerne uden for deres by. Tyskerne søgte at opkøbe dansk jord og nægtede de danske landmænd lån for at tvinge dem til at sælge. Det førte bl. a. til oprettelsen af Sparekassen for Christiansfeld og Omegn, der havde til huse

i mit barndomshjem, og den har formodentlig hjulpet mange danske bønder over en kritisk tid.

Modsætningen mellem dansk og tysk vedblev at være der, men kampen skiftede karakter. Det danske arbejde blev gjort på en mere stiltfærdig passiv måde. Mange danske i Christiansfeld resignerede og viste ikke mere deres danske sindelag. Tyskerne, særlig Brødremenighedens tjenestemænd sydfra, blev til at snakke med. I mine drengeår tog min fader manganen dyst både med præsten og forstanderen – deres chauvinistiske forgængere var for længe siden forsvundet. En af præsterne erklærede, som hans søn senere har fortalt mig, at fars danskhed hørte med til hans religion. Jeg ved ikke, hvad præsten har ment dermed, men jeg tror, at han for så vidt kan have haft ret, som det for far har været en guddommelig bestemmelse, at man havde et fædreland, som man skulle bevare troskab imod. Oppe under taget i mit barndomshjem stod der en af de gammeldags store klædekister. Dybt nede i den lå et dannebrogflag. Far var sikker på, at det skulle gå til tops igen. Det gjorde det også, men da havde han været død i mange år. Det gamle flag kom også kun op én gang. I prøjserstyrets lange år var det mørnet, men der var dog ligesom noget symbolsk i, at det nåede at give traditionen videre til sin efterfølger.

Köller-tiden

1864 lå langt tilbage, da jeg var barn, danskheden lå godt skjult under en tilsyneladende rolig overflade. Men den var der stadig, og selv vi børn fik i det mindste en anelse om dens styrke i den berygtede Köller-periode. Mine personlige erindringer derom indskrænker sig til nogle få enkeltheder, men de kan alligevel være et lille bidrag til et stemningsbillede.

En dag blev Christiansfeld beæret med von Köllers besøg. Byens tyske honoratiores tog imod ham ved banegården og havde sørget for flagsmykning i det mindste derfra og til gæstgivergården. Vi skolebørn blev udkommanderet til at danne espalier, men så vidt jeg husker, behøvede vi dog ikke at vifte med tyske flag. Om aftenen skulle beboerne illuminere med lys i vinduerne. Over for os boede tyskere, der naturligvis ødslede med flotte lys. Vore vinduer måtte nøjes med en sølle tælleprås, og på Sparekassens kontor var der slet ingen. Egentlig syntes jeg nu nok, at vi kunne have haft råd til lidt mere, men det syntes far altså ikke.

Et andet minde er knyttet til »Frej«, der var

bygget som dansk forsamlingsbygning for egnen. Tyskerne havde lukket og forseglet den umiddelbart før åbningshøjtideligheden, men havde dog ved en højesteretskendelse måttet finde sig i at åbne den igen. I dette hus holdt de af danske valgte rigsdagsmænd et møde, som far besøgte. Ham selv kunne tyskerne ikke ramme, men de udviste hans danske svend, og det betød, at han i fremtiden ikke kunne holde danske svende. Andre håndværksmestre led samme skæbne, men de fik underretning om, at hvis de ville lade være at bekende sig som danske, ville de igen blive taget til nåde. Far kom ved denne udvisning i en yderst pinlig situation. Han selv var optaget af sit arbejde med sparekassen, så at rebslageriet i stor udstrækning måtte overlades til svendene, og tyske rebslagersvende var næppe til at opdrive. Jeg er overbevist om, at det i hans øjne har været et virkeligt gudsunder, at han alligevel kunne holde stillingen.

Det værste udslag af Köllers voldsregimente, udvisningen af Christian Finnemann, havde vi også meget tæt ind på livet. Han var både som ivrig dansk mand og som formand for Sparekassen for Christiansfeld og Omegn min faders gode ven. Selve affæren vakte dengang et voldsomt røre langt ud over landets grænser, men er muligvis i dag glemt og skal derfor kort omtales. Finnemann var ejer af Tårninggård og af tyskerne udskreget som »Dänenhetzer«, måske ikke helt uden grund, for stejl var han. Nu blev han erklæret for »optant«,

da han i en bestemt periode, hvor man skulle være i Sønderjylland for at få tysk indfødsret, angaves at have opholdt sig i Danmark. En tysk gendarm aflagde ed på, at det forholdt sig sådan, og derpå blev Finnemann udvist. Alle, der kendte de sande forhold, vidste, at gendarmens ed var falsk, og langt om længe blev det da også bekræftet af domstolene, men indtil han igen kunne vende hjem til sin gård, boede Finnemann på Frederikshøj umiddelbart nord for grænsen, og dertil har far mange gange vandret for at besøge sin gamle ven.

Som barn har jeg ikke været i stand til at overskue de sjælelige konflikter, som de danske medlemmer af Brødremenigheden i Christiansfeld har måttet gennemgå. Troskaben mod Danmark var for dem en gudgiven sag, og Brødremenighedens fromhedsideal var samtidig deres livssyns grundvold, som dog var repræsenteret af tyskere. Det har været uundgåeligt, at det har afstedkommet en vis splittelse i sjælen. Også for de tyske medlemmer har der utvivlsomt været vanskeligheder, og for manges vedkommende har de nationale hensyn overskygget det religiøse.

Denne splittelse i den enkeltes sind har utvivlsomt svækket den religiøse kraft, som besjælede menighedsmedlemmerne i Christiansfelds første tid. Den samme splittelse gik så gennem hele menigheden, hvor de to lejre stod skarpt over for hinanden. Christiansfeld var blevet til en by, der var »kommet i splid med sig selv« og som derfor efter

Skriftens ord ikke kan bestå. Udviklingen ville formodentlig være gået samme vej alligevel, men at det skete så hurtigt og under så strenge kår for mange af de bedste, har nok stået i forbindelse med de politiske omvæltninger.

Det gamle centrum

Christiansfelds gamle centrum, hvorfra den religiøse virkning var strålet ud over landet, lå omkring »Pladsen«. Den var i kvadratisk form blevet anlagt mellem de to gamle hovedgader i vest-østlig og to tværgader i nord-sydlig retning. Pladsens midtpunkt dannedes af en smuk enkel bybrønd med fire arme, og til den førte fra midtpunktet af kvadratets sider fire gruslagte gangstier i korsform. Kastanietræerne, som man havde plantet omkring Pladsen og langs gangstierne, er i de forløbne hundrede år vokset op til store træer, under hvis skygge man kan hygge sig på de hvide bænke. Skyggen var inden træernes beklipning så tæt, at græsset under træerne ikke rigtig ville trives, hvad dog næppe gik ud over pladsens smukke helhedsvirkning.

Denne plads var den lille bys oprindelige kerne, ud fra hvilken de to hovedgader havde skudt sig frem mod øst og vest. Her var det første beskedne hus blevet bygget 1773. Kirken, præsteboligen og Søstrehuset var fulgt efter hver på sin side af kvadraten, forstanderens hus og skolerne lå umid-

delbart ved siden af disse. Således var så at sige herrnhuterkoloniens hele åndelige centrum samlet omkring »Pladsen«.

Præsten, skolernes leder og menighedsforstanderen, som efter ophævelsen af den specielle stilling som Brødrehus-forstander også varetog dette hverv, var menighedens vigtigste embedsmænd. Præstens opgave var det naturligvis først og fremmest at tage sig af menighedens åndelig-religiøse behov, medens forstanderen forestod administrationen. Da imidlertid også denne side af tilværelsen skulle være præget af Brødremenighedens ånd, blev der mange spørgsmål, som de to mænd måtte rådføre sig med hinanden om.

Brødremenigheden uddannede selv sine præster på sit eget teologiske seminarium i Tyskland. Studieplanen adskilte sig næppe fra de teologiske fakulteters på universiteterne, bortset fra, at de studerende fik en fyldig undervisning i Brødremenighedens historie, hvad der skulle medvirke til at drage dem ind i herrnhutismens særlige atmosfære. Efter endt studium blev de teologiske kandidater ansat som lærere ved Brødremenighedens mange skoler. Først omkring 30 års alderen blev de kaldet til den egentlig præstelige gerning som »Brüderpfleger«, en slags kapellan med den særlige opgave at tage sig af de ugifte brødres sjælesorg. På den måde havde de altid nået en moden alder, før der blev betroet dem et selvstændigt præsteembede.

Nogen hvilepost kan præstens embede i Chri-

stiansfeld ikke have været, skønt menigheden ikke var talrig, og han havde en kapellan til hjælp. Der var daglig en »forsamling«, der krævede sin forbedelse, han skulle være fortrolig med hver enkelt menighedsmedlems forhold, helst også med dets åndelige status, og dertil kom førelsen af en udførlig dagbog samt en ret omfangsrig korrespondance med styrelsen i Berthelsdorf, der forlangte nøje information fra hver enkelt menighed.

For os børn stod præsten afgjort som den personificerede Brødremenigheds-ånd, og det har vist heller ikke været helt forkert. De tre præster, jeg har kendt i min barndom i Christiansfeld, stammede alle fra gamle Brødremenigheds-slægter, der havde indsuget Brødremenighedens ånd med modermælken. De gammelkendte former har for dem utvivlsomt været mere end en ydre formalitet. De kunne ligesom fylde dem med den indre rigdom, de selv ejede, og derfor værnedes disse præster kærligt og pietetsfuldt om dem, selv om de muligvis nok har haft en fornemmelse af, at de næppe mere havde samme betydning for menigheden som for dem selv.

Præsten, skolernes leder og forstanderen var »Gemeindiener«, tjenestemænd, der var udsendt af styrelsen i Berthelsdorf. Disse tre mænd var altså Brødremenighedens officielle repræsentanter. Også forstanderens stilling havde i tidens løb forskudt sig i nogen grad. Oprindeligt havde det været hans hverv at lede Brødremenighedens administrative

opgaver i herrnhutisk ånd. I hans hånd havde trådene været samlet fra de forskellige industrielle, kommercielle og håndværksmæssige foretagender, men særligt skulle han sørge for, at hver af disse bedrifter blev ledet af en mester, der svarede til menighedens krav. Denne opgave mistede naturligvis sin vægt, eftersom disse foretagender blev færre og færre eller gik over på private hænder. Hans virksomhed indskrænkede sig da mere og mere til det rent administrative. Det kunne imidlertid give ham arbejde nok, bl. a. derved at en meget stor del af Christiansfeldts huse var Brødremenighedens ejendom, som han altså var ansvarlig for. Desuden fulgte dengang med hans embede automatisk stillingen som Christiansfeldts borgmester.

Selv om hans gerning i realiteten var stærkt sekulariseret, var den dog ved vanens lov stadig forbundet med en vis åndelig autoritet, der bl. a. kom til udtryk i hans placering i kirken.

Skolernes leder var både som tjenestemand, som prædikant og som hersker over børnene en såre betydningsfuld mand, selv om han ganske vist ikke kunne hamle op med præsten.

Disse tre mænd havde rent geografisk kun nogle få skridt fra deres lejlighed til kirken. Dens officielle betegnelse var fremdeles »Salen«, og de gamle kaldte den heller ikke andet, medens de yngre medlemmer var gået over til at tale om »Kirken«. Der var to indgangsdøre, i den sydlige ende for

brødrene, i den nordlige, nærmest Søstrehuset, for søstrene.

Den ydre betjening »på salen« blev varetaget af en stab af mandlige og kvindelige »salstjenere«. Hver af disse to grupper blev ledet af en »første salstjener«, resp. »første salstjenerinde«. De bestemte rækkefølgen i salstjenesten, der skiftede fra uge til uge. At være salstjener blev betragtet som en ærespligt, den var naturligvis ulønnet, og der savnedes aldrig mandskab. Hver lørdag efter syntetimen afleverede den foregående indehaver af embedet den store kirkenøgle til efterfølgeren. Denne skulle mindst et kvarter før hver forsamlings begyndelse låse sin indgangsdør op, efterse, om alt var i sømmelig orden, tænde lysene i kronerne i den mørke tid – det var dengang endnu stearinlys – og i øvrigt være rede til hjælp og vejledning, hvis det skulle blive nødvendigt. Det skete ikke tit, egentlig vist kun, når der en sjælden gang kom folk langvejs fra, der ikke kendte skik og brug i Brødremenigheden. De kunne finde på at ville gå ind i samlet flok, både mænd og kvinder. Men det lod sig ikke gøre. Vedkommende salstjener eller -tjenerinde måtte da venligt, men bestemt henvise hvert køn til sin indgang. Den sydlige halvdel af salen var brødresiden, den nordlige søstresiden, og de var adskilt af en bred gang. Det ville have været en uhørt skandale, om en mand havde forvildet sig ind på søstresiden eller omvendt. Ved forsamlingens begyndelse satte de to salstjenere sig hver

ved sin indgang for straks at kunne gribe ind, hvis der skulle blive uro udenfor og for at åbne døren ved forsamlingens afslutning.

Selve salen optog ikke hele bygningen. Både i den nordlige og den sydlige ende var der skilt noget fra. På brødresiden var det »den lille sal«, en forenklet og formindsket kopi af den store sal, men kun til dennes halve højde. For over den var »brødrechoret« anbragt, et meget rummeligt pulpitur, der gav plads for det udmærkede orgel og kirkekoret. Brødremenigheden plejede også at sørge for dygtige organister, der samtidig dirigerede kirkekoret. De søstre, som sang med i kirkekoret, havde altså lov at komme ind på brødresiden. Såvel det gode orgel som kirkekoret i den lille menighed vidnede om den store betydning, Brødremenigheden tillagde musikken i religionens tjeneste.

Hele den store sal var holdt i hvidt, både vægge, loft og bænke. Der var absolut ingen udsmykning, og de almindelige kirkelige attributter, alter, prædikestol og døbefont, manglede. I stedet var midt for den vestre langvæg, fire trin over salens gulv anbragt et »Liturgistisch«, et almindeligt bord, beklædt med grønt klæde, som ved bestemte lejligheder kunne erstattes med hvidt stof.

Før forsamlingens begyndelse mødtes præsten, skolelederen og forstanderen i den lille sal, hvorfra de i procession betrådte den store sal, gik to trin op til en forhøjning, der optog omtrent hele vestvæggen, og bar en bänk med front mod menig-

heden, »Arbeiterbank«, som var forbeholdt tjenestemændene. Herfra gik præsten endnu to trin op til »Liturgistisch«. Han bar ikke ornat, men gik i sort diplomatfrakke, ved de mindre forsamlinger med en sort, til prædikenen med en hvid sløjfe om flippen. Denne borgerlige påklædning skulle være med til at antyde, at præsten, hvis officielle titel var »Prediger«, altså prædikant, ikke skulle have nogen ophøjet embedsværdighed, han var blot den broder, der skulle føre ordet på menighedens vegne. På den tid gik for resten alle adstadige ældre folk i skødefrakke, det var i det højeste den sorte farve, der i nogen grad mindede om embedet, og ved højtidelige lejligheder mødte også de læge medlemmer af menigheden op i sort diplomatfrakke, dog ikke med hvidt slips.

Ved de mindre forsamlinger sad præsten ned. Når han, som under prædikenen, stod op, blev der på bordet anbragt en lille ligeledes grønklædt pult, hvorpå den tunge Bibel lå. Der kunne naturligvis også blive plads til et manuskript, men det var ikke skik i Brødremenigheden at læse en prædiken op.

En særstilling i herrnhuternes kirkeliv indtog sakramenterne, dåb og nadver. De dannede ikke en fortsættelse af den ordinære gudstjeneste, men var henlagt til særlige forsamlinger. Barsedåben blev, så vidt jeg husker, i almindelighed holdt en halv time efter søndagsprædikenens afslutning. Nadveren fandt, ligesom skærtorsdag, altid sted om af-

tenen, så at den kom til at svare til sit navn (på tysk »Abendmahl«).

For at fremhæve sakramenternes særlige karakter optrådte præsten ved denne lejlighed i talar. Den var af hvidt lærred, selvfølgelig altid frisk vasket, stivet og strøget, med et bredt bælte af samme stof om livet. Om dens æstetiske virkning skal jeg ikke udtale mig, men givet er det, at den medvirkede til at stemme nadvergæsternes sind til højtid.

Hvad der hos nogle danske præster har vakt forargelse er, at Brødremenigheden aldrig har brugt tilspørgelsen ved barnedåben. I stedet holdt præsten en kort dåbstale og havde en rituel samtale med skolebørnene, der altid skulle møde i samlet flok til en barnedåb. Denne samtale indeholdt Jesu ord om børnene, der skulle komme til ham, samt trosbekendelsen. Den bestod af spørgsmål og svar, som både præsten og børnene læste af en »liturgibog«. Først derefter blev barnet båret ind i salen, hvor der på liturgusbordet stod et sølvfad med vand. Præsten døbte barnet i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn, mens fadderne slog kreds om det og holdt deres hænder velsignende over det.

Eftersom der i salen intet alter var, kunne der ikke blive tale om altergang i bogstavelig forstand. Brødremenighedens særlige måde at holde nadver på havde dog utvivlsomt en dybere betydning, den var et menighedsanliggende. Som tidligere omtalt havde man i gamle dage ikke ved optagelsen i me-

nigheden uden videre erhvervet retten til at komme til »Herrens bord«, men måtte vente dermed, indtil man fik adgang til nadverfællesskabet. Det var altså et endnu inderligere fællesskab, man her blev erklæret for værdig til. Der kunne derfor ikke møde andre til nadvergudstjenesten end dem, der var optaget i dette snævrere fællesskab, men de plejede vist også at komme omtrent fuldtalligt. Indskrænkningen af nadvermenigheden til en snævrere kreds var i mellemtiden blevet ophævet, men til den særlige »forsamling« kom kun folk, der ønskede at tage del i nadveren.

Nogle dage forud fandt en forberedelsesforsamling sted, hvor præstens tale omtrent svarede til tidligere tiders skriftetale i den danske folkekirke. Til selve nadveren bekendtgjorde præsten ligesom til syngetimerne de salmevers, der skulle synges under den hellige handling, for også denne forsamling foregik under sang, bortset fra de få ord, præsten udtalte til indvielse af brød og vin. Far og mor plejede altid før nadveren at trække sig tilbage for at læse disse vers igennem, som en yderligere forberedelse.

Til nadveren behøvede præsten medhjælper, og de var ligesom han selv iklædt hvid talar. Brød og vin stod på liturgusbordet, og når præsten havde fremsagt indstiftelsesordene for brødet og sammen med hjælperne havde nydt det, gik disse ned i salen og uddelte brødet der. Det havde rektangulær form og blev brudt midt over, således at de to

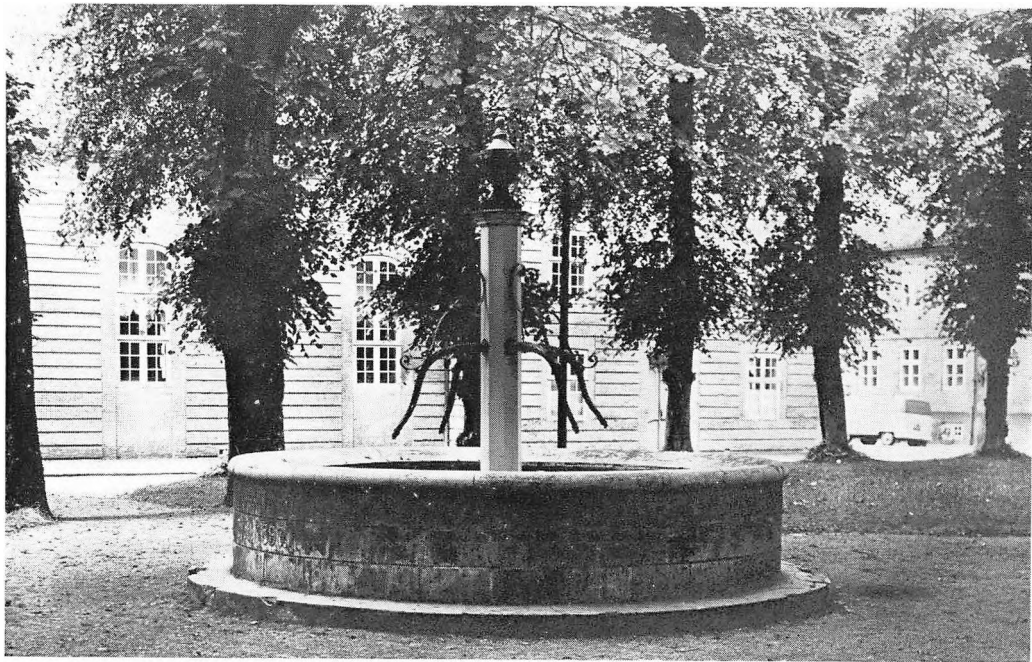
menighedsmedlemmer, der sad ved siden af hinanden (og det var altså aldrig ægtefællerne), delte samme oblat. Også dette lille træk har skullet pointere nadvermenighedens fællesskab.

Når brødet var uddelt, og vinen, der var skænket op i flere store kalke, var indviet, bragte medhjælperne kalkene ned, og de gik fra mund til mund gennem bænkerækkerne. Jeg kan ikke tænke mig, at særkalke kan finde indgang i Brødremenigheden. I min barndom var særkalke et ukendt fænomen. Men netop fælleskalcken har naturligvis været et overordentlig talende symbol om nadverfællesskabet.

Det religiøse fællesskab er også tydeligt nok den bærende idé i Brødremenighedens mest særprægede forsamling, »Liebesmahl«, den tyske oversættelse af det græske »Agape«, som ingen dengang ville have fundet på at oversætte til det danske »kærlighedsmåltid«. Det hed simpelt hen også på dansk »Liebesmahl«.

For enhver uden for Brødremenigheden må det rimeligvis mildest talt lyde besynderligt, at man kan mødes i Guds hus for under salmesang at drikke te og spise boller. Vi, som havde kendt denne skik fra vor tidligste barndom, fandt ikke noget mærkeligt deri, men syntes snarere, at det var den lifligste måde at »lovsynges Herren« på.

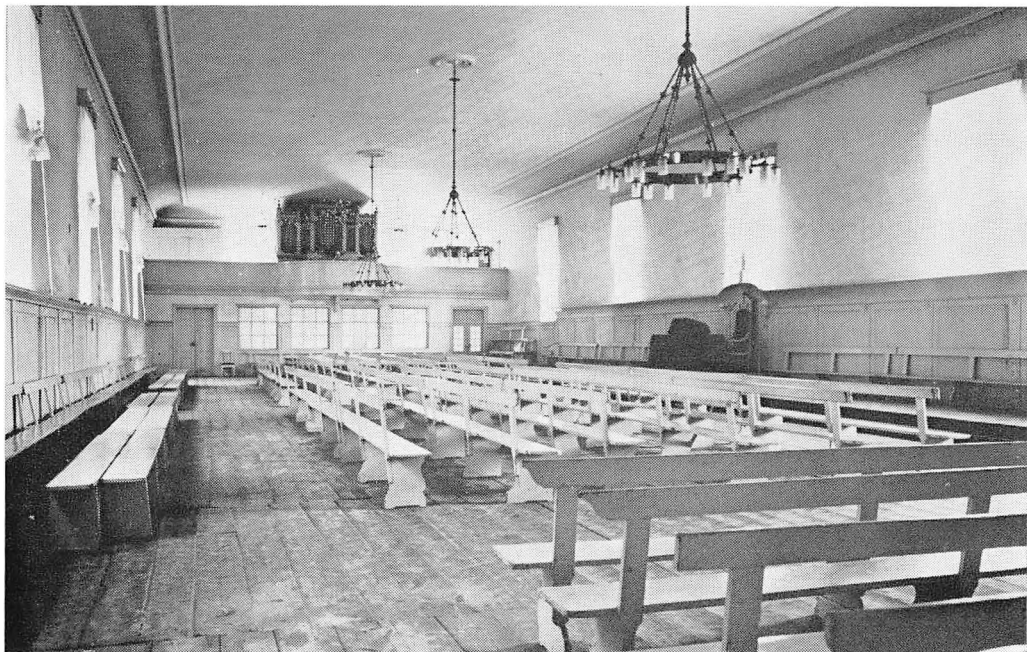
Liebesmahl havde aldeles ingen sakramentlig karakter. Det var i sin tid fremgået af private smågilder, som man fejrede ved en mere eller mindre

Den offentlige brønd på „Pladsen“ i Christiansfeld. Fot. Krassøl, Haderslev. 1965.

*Brødremenighedens kirkebygning fra 1777. „Salen“, med brødredoren.
Fot. Krassél, Haderslev, 1965.*

Salen i Brødremenighedens kirkebygning. Orglet med pulpituret i baggrunden; præstens plads er til højre i billedet, der ivoirigt præges af bænkerækkerne på det sandstroede gulv. Fot. Krassél, Haderslev, 1965.

Brødremenighedens „Gemeinlogis“, nu hotel, ved det store gadekryds. Spielwerg skimtes til venstre. Indgangen til „Kælderen“ var under den høje trappe. Fot. Krassél. Haderslev, 1965.

Brødremenighedens forretningsbygning, Spielwerg & Co. Fot. Krassél. Haderslev, 1965.

betydningsfuld lejlighed. Det kunne ske ved en aftenmad, hvor en eller anden spenderede en flaske vin, og man højlydt gav sin glæde udtryk i salmesang. Historien beretter om et berømt Liebesmahl, som de ugifte søstre i Herrnhut holdt med »Biersuppe«, altså noget i retning af øllebrød. Men fælles for disse Liebesmahl var, at man sang salmer dertil. I tidens løb var Liebesmahl blevet en fællessag for menigheden og havde fået en fast form med servering af te og boller.

Det siger sig selv, at salen til denne lejlighed måtte undergå nogle mindre forandringer. Bænkene blev flyttet så langt fra hinanden, at der blev uhindret passage mellem dem. Bagest i salen ved dennes østvæg var der på søstresiden opstillet et langt bord, bag hvilket nogle salstjenerinder havde taget plads for at tilberede og skænke teen.

Som en velopdragen dreng kunne man ikke se sig tilbage for at følge slagets gang, men måtte tålmodigt afvente, hvad man vidste ville ske. Det lod heller ikke vente på sig ret længe. Mens menigheden sang det ene salmevers efter det andet – man havde ved indgangen fået udleveret en trykt seddel, man sang efter – gik to salstjenere i sorte diplomatfrakker, bærende en stor vaskekurv med boller mellem sig, fra række til række, og man modtog sin bolle, som foreløbig blev lagt på bænken.

Salstjenerne i de sorte diplomatfrakker så absolut repræsentative ud, men det var alligevel ingenting mod salstjenerindernes udstyr. De havde den dag

sort silkekjole på, og over denne noget meget fint noget af tyl eller blondestof, der i en trekant gik ned over ryggen til bæltestedet og foran over brystet i to nydelige vinger. Sammen med »Hauben«, tog det sig umådelig fint og stiligt ud. Ingen kunne dog måle sig med den første salstjenerinde, vi havde i min barndom. Hun førte sig med en naturlig, næsten kongelig værdighed, havde en pragtfuld figur og meget fine ansigtstræk. Far sagde engang, at hun som ung havde været meget smuk. Det skudsmål fandt jeg for fattigt, og jeg protesterede: Det er hun da endnu! Far samtykkede – måske lidt tøvende.

Bollerne lignede i formen almindelige teboller, men var betydelig større og af en finere dej med rosiner i, dog uden smør. Når de var uddelt, kom teen i fine kopper af københavnsk porcelæn. Nu tog man fat på halvdelen af bollen, som man spiste samtidig med, at man drak sin første kop te. Og det var vel nok te! Den var stærk og sød og med rigelig mælk i, noget helt andet end det tevandspjask, vi fik hjemme til aftensmaden. Mens man tyggede og drak te, måtte man lade de andre om at synge, men havde man tygget af munden, tog man fat med friske kræfter, indtil den næste kop te kom og blev drukket til sidste halvdel af bollen.

En tid kom den uskik op, at nogle folk blot drak teen uden at fortære bollen, som man tog med hjem. Jeg har nok syntes, at det var fint at bære sig sådan ad og fulgte eksemplet, indtil mor blev salstjenerinde. For da kom hun gerne hjem med en hel for-

syning tiloversblevne boller, som var blevet fordelt mellem dem, der havde gjort tjeneste. De smagte rigtig godt, så længe de var friske, men senere var de ikke så spændende, selv om der kom smør på dem. Der var derfor ingen grund til at forøge samlingen.

Som barn anstiller man ikke betragtninger over sine små oplevelser, men meningen med Brødre-menighedens Liebesmahl har vist egentlig været, at fælles måltider giver en særlig stærk følelse af samhørighed, og det var netop denne følelse, man ville fremelske.

Det kunne for resten hænde, at et medlem af menigheden, for det meste en gammel ugift søster, inviterede til Liebesmahl efter sin begravelse. Det var nu ikke noget i retning af »gravøl«, men kun ment som et udtryk for kærlig samhørighed ud over graven i samme religiøse tro og håb. Men bortset fra disse undtagelsestilfælde var Liebesmahl knyttet til ganske bestemte dage, til hvilke der forelå trykte ark med de vedtagne salmer. Også her var opstået en bestemt tradition. Ingen fandt noget mærkeligt i den, få tænkte sig noget derved. Den kunne måske endnu have nogen betydning ved at holde sammen på stumperne af det svindende religiøse liv, men det var ikke livet, der skabte formen af sin indre rigdom.

Det andet centrum

Det gamle centrum omkring »Pladsen« blev ved med at være til, og der var dem, der mente, at det var det egentlige, ja, i og for sig det eneste centrum i Christiansfeld, selv om man måtte erkende, at ikke alt drejede sig så harmonisk om det som før. De nationale modsætninger, som havde bragt uorden i rytmen, havde kun været forvarsler for en endnu dybere splittelse, der skabte et andet centrum, som geografisk kunne henlægges til »Hjørnet«.

»Hjørnet« var, nærmere betegnet, trappen, der bredt favnende førte op til Spielwergs forretninger – manufaktur til venstre, kolonial til højre – i krydset af Storegade og chausseen fra Kolding til Haderslev. Chausseen var noget forholdsvis nyt, anlagt i 1840'erne. Til at begynde med havde Christiansfeld ganske klart haft en vest-østlig akse, der endte ved den gamle Kongevej, som førte forbi kolonien i øst. Den nye chaussé var lagt længere mod vest og gik nu gennem byen mellem Spielwerg og gæstgivergården. Endnu var den ikke synderlig stærkt trafikeret, men det var alligevel den, der

forbandt Christiansfeld med den store verden i nord og i syd. Det var, som om det mere udadvendte liv i den lille herrnhutiske koloni måtte søge sit centrum der, hvor akser i tidens løb skulle drejes fra den vest-østlige til den nord-sydlige retning.

På dette hjørne mødtes den mandlige ungdom efter fyraften, og ikke alle unge piger var glade for at skulle passere forbi der på denne tid. Meget skete der ikke netop, men dagvognen kom dog og standsede i gæstgivergårdens port. Det kunne hændes, at en fremmed kom til byen, og man kunne iagttage, hvem der havde været i staden den dag og anstille betragtninger over, hvad vedkommende kunne have haft for ærinde dér.

Var der ikke andet at kigge på, havde man da altid gæstgivergården. Den var Brødremenighedens ejendom, og dens officielle betegnelse var fremdeles »Gemeinlogis«. Oprindeligt havde den nok været tænkt som overnatningssted for mere prominente rejsende. Ligesom de øvrige huse i Christiansfeld var også gæstgivergården anlagt efter dens mønster i Herrnhut, hvor Zinzendorf, rigsgreven, havde sat et vist aristokratisk præg på hele kolonien. Gæstgivergården i Christiansfeld virkede da også betydeligt fornemmere end en hvilken som helst landsbykro. Der var mange stilfulde gæsteværelser, som havde huset særdeles fornemme, endog kongelige gæster. Normalt regnede man dog selvfølgelig kun med besøg af jævne folk. De kom fra omegnens gårde for at handle i Christiansfeld,

spændte fra i gæstgivergården, hvor der var god plads både til vogne og heste, og mens konerne gik på indkøb i »æ krambun« (Spielweg), fik mandfolkene en »grog« eller kaffepunch enten i gæstgivergårdens skænkestue eller i Brødrehusets ølstue. Det var de to steder, hvor ordentlige folk kunne styrke sig. Der kom naturligvis også en del af byens egne borgere, mest vistnok fra den tyske fløj.

Ølstuen havde forlængst mistet sin oprindelige karakter af et hyggeligt samlingssted for de unge brødre efter dagens slid, hvad den heller ikke kunne have eksisteret af, eftersom der næppe mere fandtes unge brødre i Brødrehuset. Nu var her simpelt hen et almindeligt offentligt lokale. Straks efter 1864 var det blevet tyskernes foretrukne samlingssted, og det havde ført til nogle uheldige optrin mellem danske og tyske. De danske i byen havde gjort sig store anstrengelser for at få ølstuen lukket, medens tyskerne holdt på, at der ikke kunne talés om alvorlig uorden og at der altså ikke var nogen grund til lukning. Følgelig blev den ikke lukket, men en god dansk mand kom der ikke mere.

Ølstuen havde ikke – slet ikke blandt danskerne – det bedste ry, men langt værre var det dog med »Kælderen«. Der var en ganske storslået høj trappe, som førte op til gæstgivergårdens skænkestue og de mere fornemme lokaliteter, men under denne trappe var der en beskeden nedgang til »Kæl-

deren«. Det var der, farfar engang havde udskænket de våde varer, og eftersom han var en stout og solid mand, vil jeg gerne tro, at stedet i sin tid har været besøgt af pæne folk, der blot ikke havde råd til at gå på de finere steder. Men sådan var det ikke i min barndom. Da kunne et pænt menneske absolut ikke komme der. Jeg har engang vovet mig ned i kældergangen og kigget ind i det skumle lokale. Om dagen faldt der et sparsomt dagslys ind gennem de små kældervinduer, om aftenen gav et par grimme hængelamper en mere end beskeden belysning.

Når svendene lørdag aften havde fået deres 6–8 mark i ugeløn (naturligvis foruden kost og logi, som de havde hos mesteren), gik de fleste af dem op i »Kælderen«. Øllet var dengang meget billigt, og en snaps kostede kun nogle få pfennig, så der skulle ikke ret mange penge til for at drikke sig plakatfuld. Det var der jævnligt nogle, der gjorde, men på den tid af aftenen var vi børn puttet i sengen, så det mærkede vi ikke noget til. Men derfor gik vi alligevel ikke glip af at se »Kælderens« virkninger, for den havde også hyppigt søgning om dagen. Da var det som oftest folk på træk, såsom håndværksvende på valsen. De havde krav på en skilling hos mesteren eller mestrene i deres fag, og den kunne bruges i »Kælderen«. Så var der farende folk af forskellig slags, skærslibere, lirekassemænd med eller uden abe, bjørnetrækkere eller hele små hornorkestre, der ikke som vort eget basunkor indskrænkede

deres præstationer til salmemelodier. De drog da gennem gaderne, viste deres kunst og indsamlede honoraret i form af de småmønter, som man tilstod dem, måske med en vis foragt for sådant gøgl, men dog uden større vrangvilje, dels fordi det nu engang var skik, dels muligvis også, fordi man havde en smule sympati for lidt afveksling. Ganske vist bad man hver søndag i kirkelitaniet om at måtte føre et roligt og stille liv i al gudsalighed og ærbarhed, men der kan vel have været andre end vi børn, der har ment, at også det skulle have sine grænser. I hvert fald blev resultatet af de færende folks besøg i Christiansfeld gerne, at de måtte slukke tørsten i »Kælderen«. Der afsluttede også »bosserne«, de subsistensløse individer, der slet og ret tiggede sig gennem livet, deres besværlige vandring fra hus til hus. De var altid villige til at lægge dagens udbytte i »Kælderen«. Var kontanterne sluppet op og de fra »Kælderens« halvmørke nåede op til dagens lys, stod de undertiden ikke ret sikkert på benene. Så måtte »Putze« træde til. Det var den kommunale politibetjent. Han hørte til Brødremenigheden, havde vist været underofficer i den prøjsiske hær og var derfor kvalificeret til at sørge for orden og sømmelighed i kolonien. Selvfølgelig bar han uniform, på hovedet en tilsvarende kasket og ved siden en kårde, mest måske til pynt. Af vækst var han lidt spinkel, men der var noget ved hans ansigt, der kunne minde om Bismarck, der også havde leveret modellen til hans

overskæg. Når en af »Kælderens« medtagne gæster trængte til støtte, greb »Putze« ham myndigt i armen og ledsagede ham til sprøjtehuset, hvor en sidedør førte til detentionen. Havde synderen ikke gjort sig skyldig i andet end drukkenskab, fik han vistnok lov at vandre videre efter at have sovet rusen ud på detentionens briks.

Det kunne hænde, at en af staklerne helt havde drukket sig fra sans og samling, så at han simpelt hen lå bevidstløs på gaden. I den slags alvorlige tilfælde måtte »Putze« have fat i en trillebør. Havde han fået manden anbragt på denne, var det intet problem mere at trille ham til sprøjtehuset, men hvordan han manøvrerede ham ind i detentionen, har jeg aldrig iagttaget.

»Putze« havde det ikke altid lige nemt. Værst var det ved nytårstid, når der var folk, der ville skyde det nye år ind, for det var forbudt. »Putze« var ikke helt ung og knapt så hurtig på benene som de halvvoxne knægte. De kunne da finde på at lokke ham til med nogle skrubbudser, stille sig op ved et gadehjørne og lure. Nærmede »Putze« sig, ladet med energi, affyrede de et vældigt kanonslag, hvorpå de satte af sted i fuldt firspring. Om »Putze« virkelig nogen sinde har fået fat på en af forbryderne, ved jeg ikke, men det hed sig, at det én gang var lykkedes for ham og at han havde grebet vedkommende i kraven med ordene: »Im Namen des Gesetzes, kraft meines Amtes, Sie sind verhaftet«.

Særlig vellønnet har hans hverv nok ikke været. I hvert fald søgte han at hjælpe på økonomien ved at barbere folk. Nogen egentlig fagmand til denne bestilling havde Christiansfeld dengang endnu ikke. Skulle man klippes, gik man til »Poul Hat«. Han var af profession hattemager, skulle i grunden have været udsendt som missionær, men var altså nu ingen af delene. Den højere frisérkunst indlod han sig ikke på, han klippede hele herligheden i bund. Om han ligefrem var »Putze«s konkurrent som barber, kan jeg ikke sige noget om, men jeg går ud fra, at »Putze« i hvert fald havde hovedparten af det tyske klientel. Hver lørdag så man ham drage gennem gaden i uniform med sabelen ved den ene, barberkassetten ved den anden side.

Til hans embedspligter hørte også pasningen af gadelygterne, der havde deres særegne facon. De bestod af en svær og temmelig høj bjælke, der foroven var forsynet med en pyntelig smedejernsbøjle, hvori lygten hang, medens der i bekvem højde var en aflåset jernkasse, der indeholdt en valse, omkring denne kunne den jernkæde, der tjente til at hejse lygten op og ned, rulles ved hjælp af et håndsving. Der stod sådan en lygte lige uden for vort hus, og jeg har mange gange fra den mørke stue fulgt »Putze«s spændende virksomhed som lygtetænder eller midt på dagen som lampepudser. Der var nu i øvrigt ingen, der fandt noget nedsettende i »Putze«s bierhverv, for man havde al-

drig kendt det anderledes. Han kunne vel heller ikke udfylde dagene året rundt med at rende efter nytårsskyderi og følge berusede »Kælder«-gæster til sprøjtehuset.

Onde tunger ville fortælle, at han ikke var utilbøjelig til i de sene aften timer at tage imod en indbydelse til en kaffepunch i »Kælderen«, og at det i så tilfælde blev hans kone, der bestemte »Polizeistunde«.

Men ikke et ondt ord om »Putze«. Tysker var han, og han kunne ikke godt være andet, siden han stammede langt nede fra Tyskland. Men ondskabsfuld som Hillemann, den tyske gendarm, var han ikke.

Far kunne ikke fordrage »Kælderen«. Det var vist ikke så meget forargelsen over, at folk drak sig fulde, et fænomen, som man dengang var vant til, men han fandt det usømmeligt, at drikkeriet foregik i Brødremenighedens »Gemeinlogis«. Det kunne kun betyde, at Christiansfeld svigtede sin bestemmelse at være et lys på stagen og staden på bjerget.

Selv kom han aldrig i gæstgivergården uden særdeles vægtig grund som til missionsbazaren. Den blev afholdt om vinteren og havde ikke anden forbindelse med den »danske missionsfest«, end at de begge skulle skaffe penge til Brødremissionens virksomhed. Den var meget omfattende og kunne overhovedet ikke have været opretholdt under almindelige forhold. Men nu blev der sparet på

en ganske utrolig måde. Missionærernes lønninger lå på et latterligt lavt niveau. Man regnede simpelt hen med, at den, der meldte sig til missionstjenesten, måtte være besjælet af den gamle Brødremenigheds-ånd og være rede til et hvilket som helst offer, for resten ikke blot af økonomisk natur. For de fleste missionærer, og da særlig for mødrene, har det været endnu strengere, at de måtte lade deres børn rejse til Europa, når de kom i den skolepligtige alder, for at de kunne blive undervist og opdraget på en af menighedens kostskoler, hvor de ydre kår var umådelig spartanske. Det kunne hænde, at forældre og børn først sås igen efter årtier og ikke mere kunne kende hinanden.

Men selv om man søgte at gøre missionens drift så billig, som det på nogen måde lod sig gøre, krævede den meget store beløb. Jeg husker, at hele Brødremenigheden et år omkring århundredskiftet blev opskræmt af meddelelsen om et fantastisk underskud – jeg tror, det drejede sig om en halv million, en for den tid fænomenal sum. Da viste det sig, at noget af den første kærlighed til missionen endnu var tilbage. Underskuddet blev dækket i løbet af ganske kort tid. Mange af medlemmerne, der var alt andet end velhavere, spædede hver hundrede mark til, og det var for dem sandelig ikke småting.

I almindelighed gik det dog ikke så galt, og man klarede sig med de indtægter, som blev opnået på mere normal måde. Dertil hørte missionsfesten med

sin bazar. Mor og de voksne søstre sad uger i forvejen og syede eller strikkede på livet løs. Det var gaver til bazaren. De sidste dage fik de travlt i køkkenet, for der skulle bages kager eller sørges for andre lækkerier til bazaren. Alt blev nu samlet i gæstgivergårdens »store sal«, præsenteret så tillokkende som muligt og forsynet med pris. Højest skulle naturligvis alt sælges til den fastsatte pris, men blev der noget til overs, bortloddedes det til sidst.

Ved den lejlighed kom også vi børn i gæstgivergården. Vi kom jo ikke i betragtning som købere i større stil, men til ære for os var der en »Krabbelkasten«. Det var en stor trækasse, der var fyldt med hakkelse, og i den var der nedsænket masser af små pakker. Et grams i denne »Krabbelkasten« kostede 10 Pfennig. Så kunne man dykke ned i hakkelsen og søge i blinde efter pakkerne. Grifler og blyanter var let kendelige på formen. Dem undgik man, men fandt man frem til en pakke af mere ubestemmelig form, vovede man at bemægtige sig den. Det kunne blive en slem skuffelse, og nogen egentlig guldgrube blev »Krabbelkasten« aldrig, men man havde i det mindste den trøst, at man havde ydet sit bidrag til at betale missionens gæld. Jeg er bange for, at denne trøst betød mindre for os end oplevelsen af en vrimmel af festklædte og festglade mennesker. Men det var vi børn formodentlig ikke ene om. Missionsbazaren var i tidernes morgen blevet arrangeret for at kunne drive missionen, som dengang var det centrale.

Nu var det centrale nærmest festen, og at der dermed blev skaffet penge til missionen, var en lykkelig bivirkning.

Også for missionens vedkommende havde Brødre menigheden måttet følge de skiftende tiders lov. Da de to første missionærer i 1734 rejste fra Herrnhut til St. Thomas for der at bringe negerslaverne budskabet om den frelse, der var det centrale i deres liv, fulgte de deres hjertes umiddelbare trang. De havde hverken nogen speciel uddannelse eller penge, men kun den tro, der skulle være i stand til at flytte bjerge.

Af denne spæde begyndelse var et kæmpemæssigt missionsarbejde vokset frem. Det krævede planlægning, realitetssans og administration. Selvfølgelig forudsatte man, at enhver, der meldte sig til missionstjenesten, opfattede det som sit kald. Men denne tro måtte suppleres med en passende uddannelse, som han måtte erhverve sig på den ny oprettede missionsskole med afsluttende eksamen.

Ligesom det var nødvendigt at give missionærerne en fyldig uddannelse, krævede missionsarbejdets vækst et stadigt stigende pengebehov, et behov, der syntes langt at overstige det lille trossamfunds ydeevne. Det var da uundgåeligt, at missionsarbejdets økonomiske krav trængte sig frem i menighedens bevidsthed. Fra at være den enkeltes trang til at arbejde for Gudsrigets udbredelse var missionsvirksomheden blevet til en »sag«, en arv, man havde overtaget og måtte ofre, om ikke andet, så penge

på, uden at bekymre sig for meget om, hvor vidt den endnu var et udtryk for de første tiders trosiver. Den gamle missionsånd fandtes vel endnu hos enkelte, særligt blandt de ældre, men stadig flere af dem, der mødte til missionsbazaren, nøjedes med at have givet deres bidrag til at opretholde missionsarbejdets økonomiske drift.

Både gæstgivergården og ølstuen havde ganske velforsynede lagre af vine og spirituosa, som man også kunne købe med hjem. Det gav anledning til, at jeg med nogenlunde regelmæssige mellemrum blev sendt til Brødrehusets ølstue. Svendene hjemme fik hver dag deres frokost midt på formiddagen og mellemmaden hen ad eftermiddagen. Begge disse mellemmåltider bestod i rugbrød med pålæg, hvidtøl og snaps. Hvidtøllet plejede vi at have hjemme. Det fik vi i små ankre fra Sophus Fuglsangs bryggeri i Haderslev, fyldte det på flasker, som vi forsynede med prop. Slap forrådet op, før bryggervognen kom igen, måtte vi have et par flasker i ølstuen, og der fik vi også snapsen. Den hentede vi i en brun tolitersdunk, hvorfra en passende portion blev fyldt på en karaffel. Mellemmaderne var afmålt, men øl og snaps stod til fri afbenyttelse, en dengang almindelig skik, der, så vidt jeg husker, aldrig blev misbrugt.

Øl og snaps skulle der også til på »Sparekassedagene«, hver lørdag fra 2 til 4. Da fik far assistance af to bestyrelsesmedlemmer, som mor til afslutning skulle beværte med en mellemmad. Den var

af en noget finere slags end svendenes, for dertil blev der brugt surbrød, som vi kunne få friskbagt i Søstrehusets bageri den dag. Mor vidste naturligvis udmærket, hvor meget der blev spist på kontoret og smurte altså et par stykker ekstra, for at det ikke skulle se nærigt ud. De blev da tilovers, og vi børn fik lov at delikateres os med dem.

To gange om året hentede vi vin på ølstuen. Det var til fars og mors fødselsdage, for da kom der fremmede om formiddagen og ønskede til lykke. I hvert ordentligt Brødremenigheds-hjem havde man en fødselsdagsbog, indbundet i læder og med en side til hver af årets dage. Her stod opført alle de fødselsdage, man skulle huske. Før i tiden var alle menighedsmedlemmer velkomne ved en sådan lejlighed, fordi man virkelig følte sig som medlemmer af samme familie. Sådan var det næppe mere, og bl. a. havde den nationale modsætning sat skel mellem de forskellige grupper. En del gratulanter måtte man dog stadig regne med, og de blev beværtet med vin og kage, *Lacrimæ Christi* til mors, portvin til fars fødselsdag. Mandfolkene blev også budt på en cigar. Det var formodentlig fra en af disse lejligheder, at en præst gav skudsmålet for nydelserne i Christiansfeld: maden fortrinlig, vinen tålelig, cigarerne rædsomme.

En særlig begivenhed var »Jubelgeburdsdagen« (den lokale danske form for det tyske »Geburts-tag«). Den blev dog ikke holdt med stort frokostbord, øl og snaps, men gratulanternes traktement

var det samme som ved en almindelig fødselsdag, blot at der måske kom lidt flere gratulanter. Dagen blev bare udmærket ved en æstetisk større rigdom. Til enhver fødselsdag hørte et gavebord, og til »Jubelgebурdsdagen« blev dette prydet med en smal guirlande af blomster og grønt langs kanterne af det hvidklædte bord, og på forsiden af det prangede et 50-tal af mos i en nydelig cirkel af samme materiale. Omtrent et halvt århundrede efter min moders »Jubelgebурdsdag« fandt jeg i skuffen af et gammelt chatol fra mit barndomshjem denne prydelse af tørt mos. Den var pietetsfuldt blevet gemt der efter den store dag. Uden at blive for dybsindig kan man måske finde noget symbolsk deri: man holdt stadig de smukke gamle skikke i hævd. Men de var ligesom tørret ind!

Aristokratisk demokrati

Brødre-menighedens opståen i Herrnhut skyldtes mødet af to tilsyneladende modsatte strømninger, på den ene side den højaristokratiske rigsgreve Zinzendorf, der fik følgeskab af mange adelsmænd, på den anden side en flok fattige almuesfolk, der som emigranter fra Bøhmen og Mæhren fik lov at bosætte sig på Zinzendorfs jorder. Det religiøse fællesskab havde slået bro over den sociale kløft, og Herrnhuts ydre var præget af aristokratisk fornemhed, medens de subsistensløse emigranter levede i meget beskedne materielle kår. Den nære omgang med de aristokratiske venner havde dog højnet almuens kulturelle niveau, som også gik over til andre herrnhutiske menigheder, der senere blev anlagt efter Herrnhuts mønster.

Christiansfelds bygninger har aldrig kunnet måle sig med Herrnhuts, men sammenlignet med tidens gængse byggemåde tog de store huse sig dog ganske herskabelige ud, og de herrnhutiske kulturelle traditioner fulgte med grundlæggerne. Disse traditioner blev i første linie båret gennem tiden af Brødre-menighedens embedsmænd, der var opvokset i dem

og uddannet efter dem. På den anden side var langt det overvejende flertal af menighedens medlemmer jævne folk af almuen, der hverken havde råd eller tilbøjelighed til at spille herremænd. Alligevel var de ikke blottet for en vis selvfølelse. Det har nok stået i forbindelse med tidens vågnende frihedsbevægelse, men den faldt i tråd med Brødremenighedens religiøse bevidsthed om, at over for Vorherre er alle mennesker lige. Denne indstilling havde for resten allerede før den franske revolution ført til en demokratisering af forfatningen i de herrnhutiske kolonier.

På dette grundlag havde præsten og forstanderen i Christiansfeld tidligere hver haft en borgerlig repræsentation ved sin side. I tidens løb havde byen mistet sin karakter som eksklusiv herrnhuterkoloni, og dermed var den ydre byforvaltning blevet til en rent kommunal institution uden egentlig forbindelse med det religiøse samfund. Som følge deraf var alle Brødremenighedens anliggender, både de åndelige og de materielle, gledet over til præsten og den korporation, der stod ved hans side, og som han var formand for, »Ältestenrat«.

I formen var Brødremenigheden altså ledet efter demokratiske principper, og i brydningstider som efter 1864 kunne de læge medlemmer, som allerede fortalt, gå i skarp opposition mod ledelsen. Det skete dog kun sjældent. Som regel var præsten en autoritet, man ikke satte sig op imod, og endelig

havde Brødremenighedens øverste ledelse i Berthelsdorf i tvivlsspørgsmål det sidste ord.

Kan man således se lidt skeptisk på demokratiet i Brødremenighedens forfatning, var dette dog på anden måde særdeles vel funderet. Det var mere end blot en ydre form, at præsten betegnedes som »Prediger«. Prædikant kan man jo være uden særlig uddannelse eller embede. Han havde ganske vist studeret teologi, men hans titel skulle fremhæve, at hans hverv kun adskilte sig fra de andre medlemmers derved, at han skulle føre ordet, hvad nok kunne betyde en gradsforskel mellem ham og skomageren, men heller ikke mere. De to tiltalte hinanden som »broder« og »du«.

Den sidste af de tre præster, jeg som barn har oplevet i Christiansfeld, blev endog ophøjet til biskop. Det imponerede min svoger, der var præst i Folkekirken, ikke så lidt, og han forsømte aldrig at tiltale ham »Herr Bisjof«. Vi, som var opvokset i Brødremenigheden, tog ikke så tungt på det, for han var dog stadig den samme »Bruder Becker«, som alle voksne brødre sagde »du« til. Han selv tog sig heller ikke mere højtideligt, end at han forklarede, at han bare var blevet biskop af rent praktiske grunde. Man ville undgå, at en biskop skulle rejse den lange vej fra Herrnhut til Christiansfeld, hver gang der skulle foretages en ordination. Skønt bispeembedet i Brødremenigheden gik helt tilbage til Amos Comenius (1592–1670), var det nemlig ikke forbundet med andre rettigheder eller magt-

beføjelser, end at der skulle en biskop til for at ordinere en mand til et kirkeligt embede. Der sagdes i Brødremenigheden:

*Der Bischof ist ein Mann,
Der ordinieren kann.*

Det kunne broder Becker altså i fremtiden påtage sig.

Betegnelsen »broder« og tiltalen »du« var en klar hentydning til, at man i det religiøse fællesskab ligesom dannede en stor familie, og ligesom en familie kan samles for at drøfte fælles anliggender, kunne menigheden blive sammenkaldt til at møde til en »Engere Gebetsversammlung«, altså noget i retning af et internt bønne-møde. Dertil havde kun menighedens voksne medlemmer adgang, og blandt os børn gik der vilde rygter om de spændende ting, som blev forhandlet der. For det meste var det naturligvis temmelig banale sager, som her blev bragt til menighedens kendskab, men det kunne ganske vist også undtagelsesvis dreje sig om udøvelsen af kirketugt. Den havde for resten tidligere været streng nok, men efter at det var blevet småt med tilgangen til menigheden, tog man vistnok mere lempeligt på de mindre forseelser.

Den familiære karakter af denne »Engere Gebetsversammlung« fandt sit udtryk bl. a. i, at også menighedens læge medlemmer her havde lov at tage til orde. Når præsten havde fremført, hvad der skulle siges, spurgte han derfor til afslutning, om

nogen havde noget at bemærke. Det plejede ingen at have. En gang skal det dog være sket. En kammerat har fortalt mig historien, og da hans morfar var hovedpersonen i dramaet, regner jeg med, at den er pålidelig.

Det var dengang skik i Christiansfeld, at højtideligheden ved begravelsen af et mere prominent medlem af menigheden blev øget ved, at kirkekoeret sang et »Chorstück«, en eller anden flerstemmig motet, medens de jævne medlemmer blot fik menighedens almindelige salmesang med på vejen. Det havde vakt gamle Siegmund Christophs misnag og skulle påtales.

Der må her indskydes, at Siegmund Christoph trods sit tyske navn og for resten også tyske afstamning var en særdeles god dansk mand, der kun mådeligt beherskede det tyske sprog. Nogen folketaler var han heller ikke, så han ville gerne nøjes med at sige sin mening kortfattet.

Da nu præsten ved afslutningen af »Engere Gebetsversammlung« stillede det sædvanlige spørgsmål, om nogen havde noget at fremføre, rejste broder Christoph sig for at sige, at det var skidt, at de fattige ikke fik et »Chorstück«. Det blev så på tysk til: »Es ist Scheiß, daß die Armen kein Chorstück kriegen«. For læsere, der ikke måtte være fortrolige med det tyske sprogs finere nuancer, skal det antydes, at denne oversættelse af »skidt« på tysk kun kan bruges i ordets helt oprindelige, så at sige materielle betydning. Måske har broder Christoph

været forbavset over det indtryk, som hans korte indlæg har gjort, og som jeg i øvrigt også kun kan gætte mig til. Men på længere sigt har det i alt fald gjort sin virkning. I min barndom blev der sunget et »Chorstück« ved enhver begravelse uden hensyn til den afdødes sociale forhold.

Tosprogetheden kunne undertiden være lidt generende, men i min barndom var dansk og tysk i den grad hvermands eje i Christiansfeld, at man dårligt nok lagde mærke til, om man talte dansk eller tysk. Helt korrekt var, som sædvanlig i tosprogede egne, ingen af delene, og det var ganske pudsigt, at endog de tyske udsendinge fra Berthelsdorf uvilkårligt pyntede deres sprog med sønderjyske gloser som »ich syssle« for huslige sysler, eller de talte om »die Kinder passen«.

I danske hjem blev der naturligvis talt dansk, mange steder udpræget sønderjysk, men der var dog adskillige familier, der bestræbte sig på at tale dialektfrit. Stort set kan man vist godt sige, at man i Christiansfeld gjorde sig umage for at tale et kultiveret sprog. Det er i og for sig naturligvis blot en ydre form uden større betydning, men det kan meget vel komme til også at præge omgangstonen, og Brødremenighedens traditioner med sans for følsomhed og stil pegede i samme retning. Man følte det som en slags forpligtelse at bevare en kulturel standard, man kunne være bekendt, endnu længe efter at Christiansfeld havde mistet sin reli-

giøse betydning, og det kan man nok kalde et åndsaristokratisk træk.

Al anden aristokratisk udfoldelse forbød sig til gengæld helt af sig selv. Fra sin tidligste barndom var man opdraget til nøjsomhed. Embedsmændene, der i høj grad bestemte livet i Brødremenigheden, var så dårligt aflønnede, at de hverken havde råd til luksus eller til sygdom. Det sidste kunne de jo ikke beskytte sig imod, men når der blev noget i vejen med helbredet, måtte styrelsen i Berthelsdorf overtage omkostningerne. Det var næsten uanstændigt at have formue. Jeg husker, hvor fornærmet jeg blev, da en anden dreng beskyldte mig for at have en rig fader (hvad der for resten heller ingen grund var til).

Denne ejendommelige forbindelse af et aristokratisk sindelag med en demokratisk almuetilværelse belyses måske bedre ved et praktisk eksempel end ved teoretiske overvejelser, og min fader kan i så henseende vist kaldes typisk.

Efter endt skoletid blev han i en ret ung alder sat i apotekerbureauet, hvad der dengang (først i 1840-erne) ikke forlangtes nogen eksamen til, bare man kunne lære den til faget nødvendige botanik og latin. At tilegne sig disse kundskaber må have moret ham, for latinen huskede han endnu 60 år senere, og botanikken forblev hans hobby gennem hele livet.

Apotekerens gerning var for 120 år siden endnu ikke præget af forskning og eksperimenter i kemi-

ske laboratorier. Hver apoteker fremstillede selv sine præparater af de ingredienser, han fandt ude i naturen, for selv at blande miksturen efter lægens recept, et vigtigt præparat var myresprit. Trængte man til en ny forsyning, drog apotekets personale til Frørupbjerg, vest for Christiansfeld, hvor der fandtes store skovmyrer, der var bedst egnede til formålet. Men de var af natur krigeriske, og myrejægerne søgte at beskytte sig mod insekternes angreb ved at binde sejlgarn stramt nede om buksebenene. På den måde håbede de at forhindre fjenden i at kravle op den vej og bide sig fast i benene. En indgående skildring af resultatet overlod far til vor fantasi, og mindet om eventuelle krigsdanse og kropsvisitationer har rimeligvis også været mere komiske end selve oplevelsen.

Sprit er godt til mange ting i et apotek, og det havde man derfor et lager af i apotekets kælder. Tilsynet med dette lager førte gårdskarlen, der utvivlsomt har haft mange gode egenskaber, men han stammede så forfærdeligt. I øvrigt havde han en udmærket sangstemme og kunne bruges i ethvert sangkor, for når han sang, mærkedes hans talefejl ikke.

En dag kom samme gårdskarl styrtende ind i officinet med alle tegn på den voldsomste ophidselse. Han gestikulerede vildt, skar de forfærdeligste grimasser og vred munden af led, men som alle stammende folk blev han fuldkommen slået ud af ophidselsen og kunne ikke få en lyd frem. Noget

skrækkeligt var sket, derom kunne der ikke være nogen tvivl, men hvad? Ophidselsen bredte sig. Ingen kunne tænke klart og hurtigt, man var magtesløs, indtil en skreg: »Så syng da, mand, syng!« Øjeblikkeligt faldt gårdskar lens ansigt til ro, og med sin blideste stemme sang han på melodien »Wir winden dir den Jungfernkranz« (i apoteket foregik naturligvis alt på tysk): »Der Spiritus im Keller brennt, und alles steht in Flammen.«

Eftersom far ikke kunne synge mere end én tone, måtte han nøjes med at skandere verset, mens vi børn istemte melodien, så at situationens hele komik i modsætningen mellem mandens fortvivlelse og den løsslupne melodi kom til sin fulde ret.

Tiden i apoteket har sikkert hørt til fars allerbedste minder. Det er ikke så mærkeligt, for sine evner havde han afgjort mindre i hænderne end i hovedet. Jeg kunne da heller ikke forstå, at han ikke var blevet ved apotekerfaget, der forekom mig meget finere end rebslageriet. Det slog han hen. Da han havde stået sin læretid ud i apoteket, kunne han bare se hen til at blive provisor, fordi han aldrig kunne have skaffet midlerne til at få sit eget apotek, sagde han. Dertil kom, at hans mor, der tidligt var blevet enke, døjede med at drive det rebslageri, hun havde arvet efter sin mand. Det var, syntes far, det eneste naturlige, at han måtte overtage det.

Hensynet til moderen mødtes altså med hans trang til selvstændighed. Måske havde han ret. Selv

vedblev han jo at være den samme, hvad enten han stod i apotekets officin eller gik i en blå og hvid stribet bluse på rebslagerbanen. Sine åndelige interesser fik han nok tid til ved siden af. Efter hans død fandt jeg blandt hans bøger Martensens »Dogmatik«, som kan være tung kost for teologer. Han lærte sig så meget fransk, at han kunne læse Voltaires »Histoire de Charles XII«. Det har vist særligt været efter 1864, at han satte sig grundigt ind i det tyske retsvæsen, hvorved han blev i stand til at hjælpe ikke så få mennesker. Formodentligt har hovedformålet dog været, at han dermed ville sikre Sparekassen for Christiansfeld og Omegn mod tyske angreb. I virkeligheden blev arbejdet for denne sparekasse hans egentlige livsgerning.

Naturligt anlæg for håndværksarbejde kan han ikke have haft, for han var hverken i stand til at banke et søm i eller at hvæsse sin lommekniv. Alligevel må han have gjort god fyldest i sin profession. Det tog han – i Brødremenighedens ånd – som den plads, der var anvist ham, og som han derfor havde ansvaret for at udfylde. Mon ikke uafhængighed af andre mennesker, ansvarsbevidsthed over for sig selv og det, man tror på, er kendetegn på det sande aristokrati. Det kan udmærket forenes med et demokratisk syn på social stilling i det ydre liv.

Det er muligt, at far har haft særlig gode betingelser for at gennemføre denne side af, hvad man vist kan kalde Brødremenighedens ideal. Men et vist

stilfærdigt aristokratisk demokrati har jeg mødt hos mange herrnhutere, og det er naturligvis ikke afhængig hverken af begavelse, social stilling eller økonomiske kår.

Skolens sang på sidste vers

»Hjertekristendom« havde altid været det centrale ord i Brødremenigheden. Hvem der ejede den, ville altid været et »dannet« menneske og opføre sig derefter. Det var derfor også skolens vigtigste opgave allerede i børnene at vække denne hjertekristendom. Men man havde også fra første begyndelse haft øjnene åbne for betydningen af en god skoleuddannelses betydning for samfundets kulturelle niveau, og man lagde derfor den største vægt på, at skolerne stod på et højt stade, også hvad kundskabsmeddelelsen angår. I de fleste tyske herrnhuterkolonier var der anlagt kostskoler, som nød det bedste ry og blev besøgt af børn langt ud over selve Brødremenighedens snævre kreds.

Det var derfor naturligt, at der også i Christiansfeld meget snart blev oprettet to kostskoler, en for drenge og en for piger, som efter tysk mønster blev kaldt »Anstalter«. Også her var hovedformålet at vække »kærlighed til Frelseren« og derved vise vejen til hjertekristendommen. Selvfølgelig måtte lærerne være medlemmer af Brødremenigheden, uddannet på Brødremenighedens uddannelsesinstitutter. De kunne naturligvis ikke dansk, men

det gjorde ikke noget, for herrnhuterne havde fået det privilegium, at kirke- og skolesproget måtte være tysk. »Anstalterne« blev hurtigt kendt både for deres religiøse præg og for deres dygtige undervisning, og der strømmede børn til ikke alene fra Danmark, men også fra udlandet, særligt naturligvis fra de andre skandinaviske lande.

Sådan havde det været dengang, men det var gået stærkt tilbage for »anstalterne« allerede længe før min tid, formodentlig fordi Christiansfeld ikke længere var det religiøse centrum, som det havde været, men utvivlsomt også, fordi Christiansfeld i 1864 var blevet tysk. Da jeg begyndte min skolegang i 1894, var »anstalterne« ophævet som kostskoler og underviste kun elever fra Christiansfeld og den nærmeste omegn.

I almindelighed stod skolevæsenet på landet dengang ret lavt. I landsbyskolerne var der mange børn og få lærere. Klasserne blev få og store, så at der ikke kunne blive tale om mere end de mest elementære undervisningsfag. I Christiansfeld havde man en forholdsvis stor lærerstab, der var i hver af skolerne fire klasser med to afdelinger, der kunne undervises i flere fag og der kunne tages større hensyn til den enkelte elev. Skolen havde derfor bevaret sit gode ry, og der var ikke så få elever, som hver morgen fra omegnen kom ind til Christiansfeld, særlig fra de mere velhavende hjem, der gerne ville give deres børn en bedre uddannelse, end de ventede sig af landsbyskolen, uden at de dog

tilsigtede, at børnene skulle gå den boglige vej. Nationale hensyn spillede ikke længere nogen rolle, eftersom alle skoler var blevet tyske, og danske og tyske børn var blandet sammen i alle skoler.

For en lille knægt som mig var det naturligvis en stor dag, da jeg for første gang tiltrådte min vandring til skolen med det nye tornyster på ryggen. Hvor megen visdom jeg førte med mig i mit tornyster, husker jeg ikke, men det indeholdt i hvert fald en skifertavle, fra hvilken en svamp og en klud i et stykke sejlgarn dinglede ud til siden. Det gjorde i og for sig heller ikke noget, at jeg skulle begynde i pigeskolen og der skulle gå sammen med pigerne de første to år, for det skulle vi alle. Men i mit specielle tilfælde havde det en så forfærdelig konsekvens, at den næsten kunne ødelægge dagen. Mor havde nemlig aftalt med søster Petersen (det var den danske præsts kone, som for resten var ærketysk), at jeg hos hende skulle afhente en pige fra omegnen. Vi skulle så pænt følges ad til skole. Det var dengang ikke skik, at man sagde sin mor imod. Jeg stolprede altså op ad Petersens høje indgangstrappe, fik pigen betroet i min varetægt, og vi to fulgtes pænt ad ned ad trappen. Men næppe havde vi nået gaden, før jeg styrtede af sted i fuld galop. Tøsen prøvede nok at følge med, men hun var ikke just af sportstypen og måtte snart opgive den vilde jagt. Efter at jeg et par dage havde opført mig så lidet ridderlig, blev jeg fritaget for mit ærefulde hverv. Det er muligt,

at jeg har følt mig lidt flov, men at jeg følte en uhyre lettelse, er i hvert fald sikkert.

I skolen havde vi det ellers rigtig rart. Vi havde sådan en udmærket lærerinde. Hun var lidt i familie med min fasters mand, men det slægtskab regnede vi ellers ikke for noget. Hun var fra Tyskland og kunne ikke dansk. Hjemme hos os blev der talt dansk, og min mor, der var norskfødt, blev aldrig rigtig hjemme i det tyske sprog. Det vidste lærerinden, og det har formodentlig været grunden til, at hun troede, jeg ikke kunne tysk. Det var jeg ikke så lidt fornærmet over, for jeg havde fire store søstre i skolen og hørte dem daglig læse deres tyske lektier. Og så overhovedet! Som om jeg var så dum, at jeg ikke engang kunne tysk!

Den misforståelse blev snart hævet, og vi kom i øvrigt godt ud af det med hinanden. Hun havde en gevaldig god måde at undervise på. Da hun i religionstimen fortalte om den lille David, der nedlagde kæmpen Goliath, demonstrerede hun Davids slynge for os ved hjælp af et garnnøgle og en tråd. Vi fik syn for sagn, hvordan David havde båret sig ad, men jeg havde dog mine betænkeligheder ved, om hun var ligeså dygtig til at ramme som David.

Det allermest geniale var dog hendes »Lobe«. For hvert rigtigt regneeksempel eller noget tilsvarende fik vi »ein Lob«, altså »en ros«, som bestod i et stykke grønt glanspapir, som på bagsiden bar påskriften »1 Lob«. Havde man samlet fem af dis-

se sedler sammen, gik man op til lærerindens pult og fik dem vekslet til et stykke blåt glanspapir med påskriften »5 Lobe«. Rødt glanspapir gjaldt 10, sølv 50 og guld 100 Lobe. Der var altid livlig byttehandel i frikvartererne ved hendes kateder. Når måneden var gået, afleverede man sin høst, den blev talt op, og den, der havde flest »Lobe« blev nummer ét, den med de færreste nummer sidst. Det var en vældig spændende sport at sanle på »Lobe«.

Så gik den rare lærerinde hen og giftede sig med en mand langt nede i Tyskland. Det var meget trist, for den lærerinde, vi fik i hendes sted, gav os ingen »Lobe« for vel udført gerning. I stedet for malede hun sorte streger på en tabel, en sort streg for hver fejl i regneopgaverne. Efter hver måneds forløb blev stregerne talt sammen, og den, der havde færrest, blev nummer ét, medens den med de fleste streger blev nummer sidst. Det var der ikke spor af sjov ved. Allerværst var det dog, at efter den første måned blev Fritz klassens duks. Han var oven i købet i familie med lærerinden. Det var vel nok uretfærdigt, syntes Alfred og jeg. Alfred var præstens søn. Han er for resten den eneste af mine skolekammerater, som jeg senere i livet gang på gang er blevet spændt sammen med. Langt om længe endte det da med, hvad vel må have været meningen hele tiden, at vi blev venner for livet. Jeg kunne jo nok allerede i mindste klasse se, at han var dygtig, men at han skulle blive en grumme lærd sprogforsker og professor, kunne jeg da ikke vide,

dengang vi lavede fejekoste af valnøddebladenes ribber for at feje præsteboligens gård. Han rejste i øvrigt snart bort, da hans fader blev forflyttet.

Da mit galante eventyr med pigebarnet var vel overstået, blev jeg enig med Eberhard om, at vi to ville følges ad til skole. Vi passede godt sammen, for vi var omtrent lige stærke og kunne løbe lige hurtigt. Som forstanderens søn var han tysker, og vi har formodentlig engang imellem været oppe at slås på den nationale front, men ellers var vi gode venner. Hans mor, som var en smuk dame med fine træk, havde en beundringsværdig evne til at fortælle os børn spændende historier, der altid havde et etisk-religiøst sigte, for hun havde et såre fromt sind. Hver søndag efter prædikenen samlede hun os menighedsbørn til søndagsskole, og den ville vi gerne komme til. Jeg må dog indrømme, at jeg ikke husker andet fra den end nogle rædselsfulde åndelige sange, hvad dog på ingen måde forringer den dybe ærbødighed, jeg føler for hendes uselviske trang til at vejlede os.

Et udtryk for hendes faste forankring i Brødre-menighedens ånd var det utvivlsomt også, at jeg skulle møde hos forstanderens hver morgen et kvarter før skoletid for at tage del i deres »Morgensengen«. Den adskilte sig ikke fra morgenandagten i andre christiansfelderhjem undtagen deri, at Eberhard og jeg til afslutning skulle fremsige et vers af Brødremenighedens salmebog. Vi måtte selv vælge verset, og vi holdt os da gerne til dem med fire

korte linier. En morgen var jeg kommet derhen og havde helt glemt at lære mit salmevers. Jeg var i en frygtelig knibe, for det kunne slet ikke gå an at bekende forsømmelsen. Men så kom jeg i tanker om en udvej. Jeg havde den gang meget let ved at huske vers, og da jeg havde forelsket mig i et meget følsomt et, havde jeg uden større besvær til-egnet mig det. Det var temmelig langt, og da jeg afleverede det, blev jeg af Eberhards moder rost for min flid og fremstillet for ham som et værdigt eksempel til efterfølgelse. Jeg følte mig meget ilde tilpas, for min præstation var jo netop ikke frem-gået af flid, men snarere af det modsatte. For så vidt var samvittigheden altså fintmærkende nok. Men så vidt gik det alligevel ikke, at jeg bekendte sagens rette sammenhæng. Dertil var jeg alt for genert, og inderst inde er jeg bange for, at det var fejhed. Det var slet ikke let at skulle ødelægge det gode indtryk, man havde gjort.

Da de første to skoleår var gået, kom det næste store fremskridt: Vi kom i drengeskolen. Det vil-le have stødt Brødremenighedens principper at lade 8 års piger og drenge gå i samme skole, og vi syntes rigtignok også selv, at dertil var vi for store. Nu var vi ved at blive mandfolk, der ikke kunne være bekendt at gå i en pigeskole sammen med piger og blive undervist af en lærerinde.

I drengeskolen var tonen mere viril. Legene i skolegården blev mere voldsomme. En dag faldt en af mine kammerater og slog hul i både bukser

og knæ. Vi var egentlig nær ved at ynke ham, men læreren, som førte tilsyn, erklærede, at det var værst med bukserne, for dem måtte hans moder nu stoppe. Knæet skulle nok vokse sammen af sig selv. Vi havde nok fornemmelsen af, at det lød lidt råt, men det var nu alligevel mandig tale, som vi mandfolk måtte acceptere.

Lærerne var ikke så blide, som lærerinden havde været. Hun smækkede højest med linealen over fingrene, men i drengeskolen var det ikke helt ualmindeligt, at en uvorn unge blev halet frem til en omgang klø med spanskrøret. Det hørte dengang til de anerkendte pædagogiske hjælpemidler, og det gjorde vel også sin virkning i en dygtig hånd. Lærerne var imidlertid ikke alle lige heldige. »Peder Kokkemand«, som vi respektløs kaldte vores, kom ikke altid så godt fra det. Jeg husker, at en af mine kammerater engang skulle afstraffes og ikke kunne slippe bort fra spanskrøret, fordi læreren holdt ham i armen. Men løbe måtte han, og det blev altså i rundkreds, der tvang »Peder Kokkemand« til en mærkelig krigsdans omkring sin egen akse, mens han kløede løs med spanskrøret af de få kræfter, han havde. Vi forærede ham til hans fødselsdag et nyt spanskrør, skønt det gamle egentlig ikke var slidt op.

Drengene fra omegnen kom først ind i vor klasse, da vi var nået ud over pigeskolen. Det var en gammel regel, der i nogen grad satte sit præg på skolen, i alt fald i sproglig henseende. Undervis-

ningen foregik naturligvis på tysk, men uden for skoletimerne var omgangssproget sønderjysk, og der spillede det nationale aldeles ingen rolle. Også børnene fra tysksindede hjem foretrak det sønderjyske, som selvfølgelig taltes overalt på landet. Endog Eberhard var ganske ferm til at snakke sønderjysk, som han vistnok udelukkende kendte fra skolen.

Lærerne kunne ikke godt se velvilligt på, at vi i frikvartererne betjente os af et sprog, de ikke forstod, og der kom derfor gang på gang påbud om, at vi inden for skolens område skulle tale tysk. Forbudet mod det danske sprog måtte gentages så mange gange, fordi det ikke plejede at virke ret længe ad gangen. For os drenge var det vel vanens magt og en vis opsætsighed mod lærerne, der gjorde sig gældende, snarere end nationale principper, for de tysksindede drenge foretrak også at falde tilbage til det sønderjyske; men denne ulydighedskampagne havde trods alt nu en anden baggrund, end den halvtreds år tidligere ville have haft, og det beroede givetvis på, at lærernes indstilling var en anden nu end før.

Da Christiansfeld blev grundlagt på dansk jord, og Brødremenigheden fik det privilegium at bruge det tyske som kirke- og undervisningssprog, var man naturligvis klar over, at man var landets gæst og loyalt måtte rette sig efter lov og skik. Det var da en naturlig ting, at undervisningen bl. a. omfattede dansk historie, hvad heller ikke indebar noget problem, så længe de nationale modsætninger ikke

eksisterede og det religiøse fællesskab var det bærende. Problemet kan først have meldt sig, da fyrerne bragte nationalitetsbevidstheden ind i billedet, samtidig med, at Christiansfeldts betydning som religiøst centrum svækkedes. I skolen måtte man stadig bevare loyaliteten over for det land, man gæstede, men det er først nu blevet følt som en byrde. Værre er det blevet efter Treårskrigen fra 48 til 50. Nu var det for tyskerne en tvang, prisen, der skulle betales for at måtte blive i landet.

Efter 1864 var man ikke mere gæst i et fremmed land. Hvad der havde været et privilegium, var blevet en selvfølgelig ret. Skolen i Christiansfeld stod på lige fod med alle andre sønderjyske skoler. Havde lærerne ved skolen fremdeles været besjælet af den samme religiøse ildhu som for et halvt århundrede siden, ville skolen på dette grundlag have hævdet sin særstilling, som formodentlig skulle have været i stand til at overskygge de nationale modsætninger. På mange måder levede lærerne ganske vist på Brødremenighedens gamle traditioner. Men denne tilknytning var dog mere af udvortes art end en egentlig hjertesag. De ville nok arbejde med på, at deres skole skulle præstere mere end landsbyskolerne, men det var sunket ned til en gradsforskel, medens de i alt det øvrige svarede til enhver anden skoles stilling og var undergivet samme love og samme myndigheder. Tyske som de var, havde de absolut ikke noget imod dette forhold, fandt det rimeligvis endog meget tilfredsstillende.

Forbudet mod at tale dansk på skolens grund er temmelig sikkert udgået fra de prøjsiske skolemyndigheder til alle sønderjyske skoler, og det kan næppe bebrejdes lærerne, at de måtte adlyde befalingen. Man kan vel ikke engang bebrejde dem, at de ikke havde tidligere tiders religiøse pionerånd, man kan kun konstatere, at den ikke mere var til stede.

Det sidste og mest energiske fremstød mod det danske sprog i skolen må have fundet sted i Köller-perioden. Hvor strengt det blev gennemført, husker jeg ikke, og slutresultatet har jeg ikke oplevet, da jeg i 1900 forlod skolen i Christiansfeld. Så vidt jeg senere har hørt, lykkedes det at bandlyse det danske fra skolen, men hvis man derved havde ventet at kvæle det danske sprog i landet, havde man forregnet sig. Hvad der blev skæbnesvangert for skolen i Christiansfeld, var vist ikke så meget denne tåbelige kamp for at indføre det tyske sprog, som den kendsgerning, at Christiansfeld havde mistet sin åndelige kraft. At kampen nu drejede sig om sproget, var snarere et symptom end den egentlige årsag til forfaldet.

Endnu bestod skolen. Dens undervisning var der ikke noget i vejen med. Skolen sang stadig, men hvad der engang havde været en salmes melodi, havde forandret sig hen imod de sange, vi danske børn ikke ville synge med på. Det var de toner, der endnu kom til at lyde i tyve år indtil genforeningen.

Som de gamle sjunge, så kvidre de unge

Børn spekulerer ikke over livet, men accepterer det, som de forefinder det. Vi børn fandt, at forholdene i Christiansfeld var det normale og kunne allerhøjest undre os over, at det kunne være anderledes andre steder. At der var både danske og tyske i Christiansfeld, var for os den naturlige tilstand. Danske forældres børn var selvsagt danske, og tyske forældres børn var lige så naturligt tyske. Lidt klammeri nu og da gjorde livet mere spændende, men de små bataljer betød ikke noget, og vi kunne ubekymret lege sammen, når de var forbi.

Havde vi intet bedre, holdt vi os til de sæsonbestemte lege, rendte med tøndebånd og spillede med »marmler«. Om vinteren havde vi dog en særlig sport, der bestod i at »pikke«. Dertil behøvede man en »pik«, en lang stang, der i den ene ende var forsynet med en jernpig, der kunne trænge gennem den fastkørte sne. Stod man så bag på kælken med pikken mellem benene, kunne man skubbe sig frem og med tilstrækkelig rutine opnå en god fart. Det var dog egentlig kun forberedelsen til noget meget sjovere. For når man mødte en skovslæde –

dem var der mange af – bad man om lov til at »hænge i«, hvad ikke mange sagde nej til. Man slyngede da i en fart kælkeret om en af slædens stolper og holdt fast i rebets frie ende. Andre kom til og hængte i ens egen kælk, så det kunne blive til en lang hale bag slæden. Rigtig sjovt blev det dog først, når man kunne komme til at hænge i bag en af de fine kaner, der kunne køre stærkt. Susede de i fuld fart omkring et hjørne, kunne der komme sving i halen, og så fik man at se, hvem der først væltede og trimlede i sneen. Én gang kom jeg galt af sted. Enten må jeg have misforstået kusken, eller jeg har slet ikke afventet hans svar, før jeg hængte i, men jeg blev højest ubehagelig overrasket, da jeg fik hans piskesnært tværs over ansigtet. Jeg slap skyndsomst mit tag i kælkeret og luskede hjem for at blive trøstet.

Til skøjteløb benyttede vi »Schammers Teich« ved Tyrstrupgård. Jeg var ikke ret gammel, da jeg fik lov at købe et par skrueskøjter til 90 Pfennig. De blev skruet fast i støvlehælen og foran holdt på foden med en rem, men sad ikke netop særlig godt fast. Ved mit første forsøg i skøjteløb faldt jeg 28 gange, hvad jeg anså for en stolt rekord.

Schammers Teich var ikke ret stor, men gjaldt for at være meget dyb. Den vovede man sig først ud på, når isen var pålidelig. Derimod var der nogle lavninger i skoven, som egnede sig bedre til at prøve isens bæreevne. Efterårets vand var sam-

let på disse lave steder og nåede os ikke over knæene. Når vi kom ud på den tynde is, varede det som regel ikke længe, før vi brød igennem den. Vore skaftestøvler var mere eller mindre vandtætte, men kunne i alt fald ikke forhindre, at vandet løb i dem ovenfra. Så måtte man op på land, trække af støvler og strømper, hælde vandet ud af støvlerne og vride det værste af strømperne, inden man stak i dem igen for at prøve et andet sted. Det eneste, der kunne vække betænkelighed, var, om mor skulle opdage de våde fødder.

Alt dette var en ren svir, så længe vinteren stod på, men den varede blot alt for kort, og man måtte da hitte på en anden leg. Det var nu ikke svært, for man kunne jo bare efterligne, hvad de store gav sig af med, og det var slet ikke så lidt.

Jeg havde set de voksne spytte i hænderne, når de rigtig for alvor skulle tage fat på et hårdt stykke arbejde. Det hørte sig altså til, når jeg byggede skib i gården. Den spidse stævn blev dannet af to bukke. De var tunge, men ptøj, når man spyttede i hænderne, klarede man det fint. Kahytten var af lettere materiale, den trængte ikke til, at man spyttede i hænderne, men når det gamle skorstensrør skulle sættes på plads – for det var altså et dampskib, jeg skulle ud at sejle med – var det sikrest med lidt spyt i hænderne igen. Resten var ikke så vanskeligt. Med nogle bænke og brædder fik man lavet lidt almindeligt dæk. Så endnu en ror-pind, og skuden var sejlklar.

Selvfølgelig skulle jeg ud at sejle, for jeg havde en morbror, som var kaptajn på tremasteren »Olaf Kyrre«, et vældig flot skib, som vi havde et billede hængende af i den pæne stue. Han sejlede undertiden helt fra Norge til England. Jeg var ikke utilbøjelig til at overgå ham og sejle til Amerika.

Af og til hyrede jeg en af mine søstre som matros, men ellers kunne jeg også klare mig selv. Det var nok mest den norske arv efter min mor, der drog mig mod søen. Den havde mine kammerater ikke. De kunne nok beundre mine færdigheder som skibsbygger, men var ikke meget for at lade sig hyre. Man behøvede da heller ikke at søge sine forbilleder så langt borte som i Norge, for vi havde jo brandværnet.

Hjemme i vor butik var der under loftet op-hængt nogle mærkelige læderspande med fars initialer på. Det var brandspande fra dengang, man ikke havde andet brandværn, men måtte danne to kæder fra cisternerne på »Pladsen« til brandstedet, hvor de fyldte spande i den ene række gik fra hånd til hånd og de tømte i den anden række tilbage til ny fyldning. Så gammeldags var vi da heldigvis ikke mere, for nu havde vi brandværnet. Det officielle navn var naturligvis tysk, »Die freiwillige Feuerwehr«, og kommandosproget var ligeledes tysk, men på dette område spillede det nationale tilhørsforhold vist ellers ingen rolle. I hvert fald var der både danske og tyske med. Brandværnets medlemmer havde en blå uniformsjakke og en brandhjelm.

Nogle af dem havde blot et sort læderbælte om livet. Det var bare dem, der skulle slide i pumperne, og de var ikke på nær så interessante som dem, der havde et bredt sort og rødt stribet gjordbælte og dertil fæstet en brandøkse. Det var dem, der hørte til stigen. For brandværnet havde – helt bortset fra en ældre brandsprøjte – foruden den moderne sprøjte med en funklende ny kobberbeholder – en aldeles fænomenal stige. Den kunne køre på to hjul og gøres fast til selve sprøjten. Det snildeste ved denne stige var imidlertid, at den kunne stå frit, når den blev rejst, og ved hjælp af et håndsving kunne den forlænges til dobbelt højde, så at den nåede helt op til de toetages huses tag, der da kunne overdænges med vand.

Det var strålemesteren, der klavrede op ad den med strålerøret over skulderen, og det så vel nok flot ud. Egentlig syntes vi drenge nu, at han var meget finere end de to brandkaptajner, en for sprøjten og en for stigen.

Selve sprøjten var i øvrigt heller ikke til at kimse ad. Den kunne give vandstrålen en vældig kraft. Det måtte min gode kammerat Carl sande en sommeraften, da brandværnet holdt øvelse, denne gang uden at benytte stigen. Strålemesteren stod bare på gaden og sendte strålen i en elegant bue frem. Vi drenge morede os med at løbe tværs over gaden under strålen, og Carl var en af de ivrigste. Så kom katastrofen. Lige som han var under strålen på en af sine ture, sænkede den lumske stråle-

mester strålerøret og fik nøjagtig ram på Carls buksebag. Stakkels Carl blev af strålens pres slynget frem i uanet galop og kunne ikke slippe ud til siden. Vi andre jublede, men Carl måtte luske hjem med våd ende.

For alvor blev der nu ikke brug for brandvæsenets assistance i Christiansfeld, for der havde man ikke haft ildsvåde i umindelige år, om overhovedet nogen sinde. Men selvfølgelig hændte det, at der udbrød brand et eller andet sted i omegnen. Hvordan man fik efterretning derom, kan jeg ikke sige. Telefonen var på det tidspunkt endnu ukendt i Christiansfeld. Men efterretningen kom i hvert fald, og så fo'r Niels Gormsen i uniformsjakken, fik ikke tid til at knappe den, men styrtede ud på gaden, som han løb henad med viftende frakkeskøder, idet han blæste i sit horn. Han kunne ellers godt blæse trompet, for han var med i basunkoret, men som brandmand havde han kun brug for to toner, først tre enslydende og derefter afvekslende en dybere og begyndelsestonen. Vi oversatte signalet til: brand, brand, ilde-, ildebrand.

Slagter Martens var der med det samme med sine to store, flotte heste. Hen til sprøjtehuset gik det, hestene forspændt og hu-hej af sted i fuldt firspring, for Christiansfeld kunne ikke være andet bekendt end at være nummer ét på brandtomten. Stigen var der ikke brug for på landet. Det var egentlig synd, siden den tog sig så storartet ud ved øvelserne. Det syntes i alt fald vi drenge, og så

var det da klart, at vi også måtte have et »Freiwillige Feuerwehr«.

Skråt over for mit barndomshjem boede blikkenslageren. Han havde en søn, der var noget ældre end jeg. Vi lød i øvrigt på samme fornavn, men vi kaldte ham aldrig andet end Lindemann. Denne Lindemann havde fundet en gammel have-sprøjte, som var blevet brugt, inden man fik vandledning. Den fungerede omtrent som vore fodpumper, blot var den betydelig større og pumpede vand op i stedet for luft, når den blev sat i en balje med vand. Trak man stemplet op, kunne det naturligvis ikke blive til nogen vandstråle, så vandingen gik for sig med intervaller.

Sådan en sprøjte med tilhørende balje fik vi altså monteret på en legevogn, håndtaget blev fæstnet til en tværgående stang, der kunne vippe op og ned som på en rigtig brandsprøjte, og så kunne vi rykke ud. Selvfølgelig måtte vi dog også have en brandstige. Den blev også skaffet til veje, forsynet med et par kasserede barnevognshjul og to skråstøtter, så den kunne stå frit, når den blev rejst.

Lindemann var selvskrevet til kaptajn, for han havde jo skaffet pumpen. Jeg misundte ham slet ikke, for jeg var strålemester. Som sådan entrede jeg med haveslangen op ad stigen, og slukningen kunne begynde med en vandstråle for hvert andet pumpe-slag. Stigen var lidt vakkelvorn, og som oftest blev øvelsen afbrudt af, at den væltede. Den kunne nok rejses igen, men det virkede alligevel

forstyrrende, og når uheldet havde gentaget sig flere gange, gik vi over til en anden leg.

En tid legede vi indianere. Det var vel ikke i egentlig forstand at kvindre, som de gamle sang, men en vis forbindelse var der alligevel mellem Brødremenigheden og indianerne, idet herrnhuterne allerede i 1700-tallet havde drevet mission blandt indianerne, og man derfra havde bevaret en stor kærlighed til disse stakkels hedninger. Nu havde vi i skolen opført et julespil, som var skrevet af en poetisk begavelse inden for de tyske menigheder. Egentlig beskæftigede spillet sig med hyrdernes oplevelse på marken ved Betlehem. Det endte med en af hyrdernes profeti om kristendommens fremtidige sejr ud over jorden, og den blev symboliseret ved et slutningstableau, hvor hele scenen blev fyldt af omvendte hedninger. Eberhard og jeg syntes, vi var de vigtigste, fordi vi var udklædt som indianere. Til dette formål havde vore mødre syet os nogle fine, lange, hvide bukseben. Vi selv havde lavet os en hovedprydelse af pap, sølvpapir og hønsefjer samt tomahawk og kogger, ligeledes af pap og sølvpapir og mandshøje buer af hasselgrene og sejl garn. Af omvendte hedninger at være, må vi have set meget krigeriske ud.

Al denne stads inspirerede i forbindelse med læsningen af Coopers »Læderstrømpe« til at lege indianere. Papudstyret og de hvide bukseben holdt ikke længe til de hårde slag, vi udkæmpede. At skyde med pil og bue fik vi ikke lært, men buerne

kunne udmærket bruges til at slå med, mest på jorden et stykke foran modstanderne, der ikke gerne måtte rammes, men bare skulle holdes på afstand. Hvis en alligevel ved vanvare fik et knubs, kunne det let få uheldige konsekvenser og ødelægge det vigtigste af alt: rygningen af fredspiben. Nogen pibe havde vi ikke, cigaretter kostede 15 Pfennig for 20 stykker, det var for dyrt. Men man kunne for 5 Pfennig købe et pænt stykke ganske tyndt spanskrør. Skar man det i passende stykker, kunne de ryges – hvis man da havde sikret sig tændstikker. Smagen var ganske underordnet, bare man kunne puste røgen ud af munden, og problemet var blot at finde et sted, hvor de voksne ikke kom. Det fandt vi på forstanderens udhusloft.

De indianske attributter opgav vi, men det krigerske sind blev tilbage. En sjælden gang kom vi i håndgemæng med tyrstrupperne, men det var egentlig under vor værdighed. Vi kunne godt nøjes med indbyrdes fejder.

Bag forstanderens have lå der en lille åben plads, som kaldtes »Holzplatz«. Den blev ellers benyttet til at tilhugge granstammer, som skulle bruges til bjælker, hvad dengang var tømrerarbejde. På denne plads fandtes et træskur med et loft, til hvilket man nåede gennem en ekstra indgang op ad en stejl trappe. Dette loft var som skabt til at gøre det af for en ridderborg, der skulle forsvares mod en fjendtlig hær.

Vi var nogle få forsvarere, men da trappen var

den eneste vej op, var det umuligt for fjenden at erobre fæstningen, når vi stod deroppe og med vore lange kæppe bankede løs på trappetrinene. De havde kun den chance, at vi skulle blive så dumdristige at vove et udfald, eller at vi blev kede af legen, og det blev vi. Krigen endte da gerne med, at vi i fredelig forening tændte bål af de spåner, som tømrerne havde efterladt på pladsen.

Engang var det nær gået galt. Vi plejede at slukke bålet ved at kaste jord over gløderne. Men den dag måtte vi have gjort det for overfladisk, for næste morgen fortalte Eberhard mig meget hemmelighedsfuldt, at ilden var blusset op og nær havde futtet hele skuret af. Så blev vi bange og opgav denne leg.

Det gik ikke tit på, men det hændte dog, at der var militærmanøvre på egnen. Vi fik gerne en halv snes menige indkvarteret. De sad, når vejret var godt, om eftermiddagen ude i gården og pudsede geværløb og uniformens messingknapper. Jeg var interesseret tilskuer. Om aftenen spillede regimentsmusikken foran gæstgivergården den store tappetreg, og den endte med »Ich bete an die Macht der Liebe«. Det var en from sang, som vi kendte, og det greb mig dybt, at endog soldaterne inderst inde var så fromme.

Naturligvis var der skolefri, når soldaterne gik til kamp, og vi fulgte troligt med. Men var soldaterne væk, måtte vi selv lege soldat. Jeg var ikke rigtig godt tilpas derved, for vi forestillede jo nok

at være tyske soldater. Lindemann var igen kaptajn, for han havde lavet sig en drabelig sabel af et stykke båndjern og en skede af blik, der med sejlgarn var anbragt således, at den raslende slæbte efter ham på gadens toppede brosten. Jeg selv var »Feldwebel«. Som sådan havde jeg en notesbog stikkende ud mellem to knapper i min trøje, når vi holdt appel, og det var vores hovedbeskæftigelse. Skydning afholdt vi os fra, for vore geværer kunne ikke knalde.

Samme Lindemann traf jeg 25 år senere i Buenos Aires, da jeg var på vej hjem. Han var blevet gift med en italienerinde og sad i en god stilling. Han var blevet argentiner, Christiansfeld og Brødremenigheden syntes at ligge langt uden for hans interessekreds. Det kan have haft sin betydning, at Christiansfeld i mellemtiden var blevet dansk, hvad næppe er faldet i hans smag, men at også Brødremenigheden som sådan syntes at være ham fremmed, har formodentlig haft sin grund i, at vores fælles barndomserindringer har betydet noget forskelligt for os.

Vi børn i Christiansfeld var alt andet end små helgener, og Christiansfeld var ikke en gudelig enklave i en gudløs verden, hvor stilhed, bøn og salmesang prægede livet. Men noget må alligevel være blevet tilbage fra tidligere tider. Udefra var det let nok at se, at de gamle traditioner blev holdt i hævd, og det var selvfølgelig dem, vi børn så og accepterede. Man bad sin aftenbøn, måske ikke så

meget af indre trang, som fordi man skyldte Vorherre det. Man gik i kirke, for det gjorde alle. Man kunne muligvis også bruge fromme talemåder, fordi man hørte dem af de voksne. Men alt dette strøg man af sig, hvis det ikke var andet end en smule ydre fernis. Om det var det, eller om det fik en dybere betydning, kan have været afhængigt af flere faktorer.

Den tid var forbi, da Brødremenighedens former simpelt hen var det naturlige udtryk for dens kristelige indhold. Nu dækkede form og indhold ikke uden videre hinanden. Man kunne bibeholde formerne uden at have nogen som helst kontakt med indholdet. Sådan kunne det være for de voksne, og sådan kunne det blive for os børn.

Til dels har det sikkert været et spørgsmål om anlæg. Om eller hvor stærkt man blev grebet f. eks. af Brødremenighedens måde at holde jul og påske på, har utvivlsomt været bestemt af ens psykologiske forudsætninger, men afgørende har det nok alligevel været, om de givne former for den enkelte er blevet fyldt med liv gennem omgang med omgivelserne i hverdagens realiteter.

De fleste af os børn har sikkert haft en umiddelbar fornemmelse af, at i hvert fald folk som præsten eller den gamle missionær »Pappa Jørgensen« og da også de gamle, som i kirken sad under Brødrechoret, virkelig var besjælet af den fromhedsånd, de gamle traditioner vidnede om. Havde man ingen nærmere personlig tilknytning til

dem, blev traditionerne til tomme former. Derfor kom barndomshjemmet til at være den allervigtigste faktor.

Jeg kan kun tale om mit eget barndomshjem, men jeg er overbevist om, at adskillige andre, måske mange, har oplevet noget lignende som jeg.

Mor stammede fra Norge og var først som følge af giftermålet kommet til Brødremenigheden. Hun var blevet hjemme i den, men havde ikke som far lige fra barndommen sine rødder i den. Det blev da nærmest far, der prægede hjemmet i religiøs henseende.

Han var ingen verdensfjern helgen, men menneske først, der kendte sine menneskelige utilstrækkeligheder og brugte sine menneskelige evner både på det nationale, det økonomiske og juridiske område, mest vistnok i nationale øjemed, men vigtigst for ham var dog altid det andet: og kristen så – hvad der for ham i Brødremenighedens ånd blev forholdet til Frelseren. Trods alle nationale betænkeligheder sendte han næsten alle sine børn til uddannelse til Brødremenighedens institutter i Tyskland.

Ud over den daglige morgenandagt og bordbønnen var der ikke tale om nogen direkte religiøs påvirkning. Religiøse floskler blev vi aldrig udsat for. Jeg husker fra min barndom kun ét tilfælde, hvor far benyttede sig af religiøse vendinger. Det var på min tolvårs fødselsdag, da han mindede mig om Jesus i templet i Jerusalem, da han var 12 år

gammel. Men så lidt der af ham blev talt om gudelige emner, var vi børn dog aldrig i tvivl om den religiøse grundstemning bag hans ord og hans hverdagsliv.

Netop denne overordentlig stilfærdige påvirkning har vistnok udøvet en stærkere og mere varig indflydelse end mange ord. Skønt jeg i mere end 50 år ikke har haft nogen ydre forbindelse med Brødremenigheden og en tid nærmest følte mig helt løst fra den, har jeg ikke kunnet fornægte, hvad barndomshjemmet gav mig med.

Der gik en dybere tone gennem min barndoms Christiansfeld, end den, der gav ekko i vore barndomslege. Vi var ikke i stand til at tyde den, opfattede den dårligt nok med vore barneøren, men den sang alligevel i nogle af os. Blev det ikke helt til, hvad de gamle sjunge, så lyder lidt af dens melodi vel også i de unges kvidren.

Dejlig er jorden

»Verdslige forlystelser« såsom dans og lignende tåltes som sagt ikke i Brødremenigheden. Dermed skal dog ikke være sagt, at den herrnhutiske fromhed var præget af et glædesløst mørke. Et af Zinzendorfs foretrukne udtryk for at betegne sit syn på kristendommen var »Heiteres Christentum«. På dansk plejer man at gengive det med »glad kristendom«, men det dækker næppe helt meningen. Pudsigt nok er der noget i Zinzendorfs »Heiteres Christentum«, der på en eller anden måde minder mig om det første vers af Grundtvigs »Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord«. Grundtvig var jo ingen ynder af herrnhuterne, men dermed er det ikke udelukket, at der alligevel kan have været noget beslægtet i de to forskellige kristendomssyn.

Små selskabelige gilder havde man ikke noget imod i Brødremenigheden. Havde en oplevet noget glædeligt, fandtes det naturligt, at vedkommende inviterede ligesindede på en flaske vin til fælles glæde. Den havde tidligere været ledsaget af salmesang, men det var man gået bort fra, og vinen flød heller ikke videre rigeligt i Christiansfeld,

men at være glad var ikke blot en ret, man havde; det var snarere en pligt, hvis da glæden havde en dybere grund end dans eller gevinst ved kortspil.

Glæden over det skønne i Guds natur, som tit har fundet sit udtryk i salmer på mange sprog, har selvfølgelig aldrig været Brødremenighedens sær-eje, men jeg har dog det indtryk, at den der var mere almindelig end hos folk flest. Den har vist også stadig beholdt noget af sin religiøse baggrund, selv om det ikke faldt i dansk smag, når nogle ekstra fromme folk gik langs med stranden og af fuld hals sang »*Love den Herre, den mægtige konge med ære*« – oven i købet på tysk!

Udflugter hørte med til en sommer i Christiansfeld. Hele den smukke egn med sine bakker og dale, de frodige marker med de pyntelige hegn, engene og skovene indbød dertil, og allermest der, hvor skoven gik helt ned til stranden ved Lille Bælt. Det tager man som barn nok som noget så velkendt, at man næppe bevidst lægger mærke til det, men det har alligevel i den grad præget sindet, at hjemveen senere altid vil fremtrylle dette billede for den, der længes.

En gang hver sommer kørte vi »til vands«. Vi var mange, otte børn foruden forældre og eventuelt svenden, så vi måtte have gæstgivergårdens store charabanc, som var bestilt til klokken 8. Man måtte op klokken 6, for der var meget at forberede. Det havde vi børn ganske vist ikke noget at gøre med, men det var umuligt på sådan en dag at sove

længere. Min lidt ældre søster og jeg var da af lutter spænding blevet vågne længe før dag, og vi hørte uret fra kirketårnet slå 4. To timers ventetid var drøje. Vi lå og lyttede. Det var måske ikke så slemt endda. »Hørte du det? Nu slog klokken kvarterslaget.« Nej, det havde den anden ikke hørt, men efter nogen tids forløb hørte en af os halv 5-tidens to slag, og så de tre slag, og endelig alle slagene, der forkyndte, at nu var klokken 5. »Hørte du det?« »Nej, jo, nu kan jeg godt høre det.« Vi holdt os stadig vågne, og endelig var vi helt sikre på, at nu var klokken lige ved 6. Vi fik tøjet på og skulle liste os ned gennem forældrenes soveværelse. Men der blev vi standset: hvor i alverden vi skulle hen, klokken var jo endnu ikke halv 5. Lidt slukørede måtte vi igen af tøjet. Men næste gang vi blev vågne, var mor i fuld gang med at pakke madvarerne sammen i den store kagekasse og en lang række af kurve, for vi skulle til »Anslet« og være der hele dagen. I Christiansfeld hed stedet aldrig andet end »Anslet«, skønt dets egentlige navn var Gravenshoved. Vi børn stod ude ved trappen på gaden og ventede på, at Niels skulle komme med charabanc'en, og det tog en frygtelig lang tid, inden han kom. Men nu, jo der kom han højt oppe på bukken i blå livréfrakke, en flot kasket på hovedet og med pilsken i hånden. »Han kommer! Han kommer!«

Provianten blev stuvet under bænken, passagererne klemte sig sammen. Jeg fik gerne lov til at sidde foran hos kusken. Så gik det af sted i flot trav over

Storegades toppede brosten, så folk i byen kunne høre, at vi skulle til stranden. Men var vi kommet ud på »Østchausséen«, faldt hestene snart i skridt. Det tog sin tid at nå de syv fjerdingvej frem til »Anslet«.

Anslet var i og for sig navnet på landsbyen, som vi for øvrigt slet ikke kom til, men vores »Anslet« var bare et lille boelssted, der tilhørte ægteparret Grejsen. Det lå imidlertid helt ideelt og var derfor blevet til Christiansfeldernes mest yndede udflugtssted. Skoven gik helt ned til skrænten, og ved siden af denne havde Grejsens indrettet en pragtfuld have med blomsterbede og en omvendt grøn syreballon på en pæl. For nu havde de vænnet sig til at tage imod sommergæster. Haven var udstyret med bænke og nogle borde, hvor folk kunne sidde om sommeren og spise deres medbragte mad. Grejsens havde bygget en »sal« til og nogle soveværelser, hvor liggende gæster kunne flytte ind, for det kunne ske, at præstens eller forstanderens fra Christiansfeld, ja, endog folk helt fra Haderslev lejede sig ind for otte eller fjorten dage. Så sørgede mutter Grejsen for dem, som når man får besøg af slægtninge og venner, naturligvis mod betaling. Nogen egentlig restauration var der ikke, men kom man der på en udflugt, kunne man altid få en bajer eller et glas mælk, og man måtte gerne låne køkkenet til at lave kaffe eller koge kartofler.

Niels fik hestene sat i trav, når vi nærmede os indkørselen, og da var tidspunktet passende til en for-

middagsmellemmad. Den blev slugt til et glas mælk, og så fo'r man af sted ad en primitiv trappe til stranden. Der var en meget lang bro, to fjæle bred, med gelænder på den ene side. Mødte man en på den, måtte den ene part trykke sig tæt ind til gelænderet, mens den anden passerede. Det var sket, at en dreng ved denne manøvre var faldet i vandet. Men han var nu ikke druknet, for vandet gik ikke ret højt over knæene.

Ved enden af broen lå tre badehuse, der var forsynet med skrå lærredsjalousier ligesom foran købmændenes udstillingsvinduer. De skulle nu ikke beskytte mod solen, men mod nysgerrige blikke. Damerne viste sig aldrig uden for dette beskyttende tag. Det skulle ellers ikke have været så risikabelt for dem at vise sig i den tids badedragter, som dækkede hele kroppen fra halsen til knæene. Men det var de lange nederdeles tid, og badedragten havde slet intet skørt! Vi drenge havde vore små badebukser, som vi brugte i »Anslet«. Til daglig, når vi badede i »Skrædderhullet«, tog vi dem ikke på.

Mit første bad i Anslet – men det lå nu langt tilbage – var ingen succes. Det var en slags fætter, der skulle indføre mig i badets store forlystelse. Det lykkedes også for ham, men under øredøvende hyl fra min side. I mellemtiden var jeg blevet mere kry og havde lært at svømme under vandet. Badede jeg ikke, soppede jeg i det lave vand og trak mit sejlskib i et stykke sejl garn efter mig. Det var et flot sejlskib, som bedstefar havde lavet, med to

master, takkelage og sejl. Bedstefar havde været smed, men han kunne lave hvad som helst. Tiden blev aldrig lang ved stranden, og før man så sig om, blev man kaldt op til middagsmaden.

Den bestod på disse udflugter altid af kold steg til kartofler og sovs, der var kogt og varmet i Grejsens køkken, og efterfølgende rødgrød, alt medbragt hjemmefra. Derefter hvilede de gamle sig ved stranden, hvor der dengang fandtes masser af tang. Et år var forstanderens dernede på sommerferie, og de havde bygget nogle pragtfulde bænke af det fortrinlige materiale. Der kunne Eberhard og jeg godt have fået lov at holde midtlags-søvn, men det havde vi rigtignok ikke tid til, for vi skulle bygge havne i strandkanten. Eberhard havde en lille skovl til formålet. Det havde jeg ikke, men det gik lige så godt med de bare hænder. Sikke havne, vi kunne få ud af det, med øer, prydet med borge og skove, kantet med hvide og blå muslingeskaller. Vi kunne også fange krabber. Men det skulle man helst bruge sit lommestørklæde til, ellers risikerede man at blive nappet. Naturligvis kunne man også søge efter vættelys og forstenede søpindsvin, men det krævede alt for stor tålmodighed, og det var overhovedet mere noget for pigerne.

Eberhard havde for resten en søster, der var meget ældre end jeg, selv om hun ikke endnu var rigtig voksen. Med hende var jeg ude at ro i en båd, der var bundet til broen. Det gik storartet inden

for det område, fanglinen rakte ud til. Så blev vi dristigere og kastede fortøjningen los. Vi kom mindst 100 meter ud fra broen uden at mærke, at det blæste op, men da vi blev klare over vor farlige situation, fik vi travlt med at ro mod land. Det var rent fortvivlende, for båden ville ikke holde den rigtige kurs. Vi syntes, vi drev længere og længere til havs, og da var vi fortabte. I vor store nød bad vi begge to Vorherre så inderligt om hjælp, og til sidst nåede vi virkelig tilbage til broen.

For mor har disse udflugter næppe været ferie, for alt skulle gå efter en snor ligesom hjemme: kaffe klokken halv tre, aftensmad klokken seks. Der var kage til kaffen, hvad der for resten altid var om søndagen, men egentlig var den eftermiddagskaffe en temmelig ubehagelig afbrydelse, som man søgte at få til side i en fart for at fortsætte ved stranden. Trods alt var der dog ikke mere samme fart over det som i begyndelsen. Om vi var trætte? nej, ikke tale om. Vi var bare blevet kede af det andet og foretrak nu at soppe. Så kunne vi til gengæld prøve, hvor langt man kunne komme ud, når man hev godt op i buksebenene. Det endte selvfølgelig med, at en af de små bølger slog op over dem. Inderst inde var man ikke så forfærdelig ked af det, når der blev kaldt til aftensmadden. Hjemme plejede den at bestå af tyndt tevand og dertil rugbrød med smør, så meget, man ville, samt ét stykke franskbrød. Ved stranden var der pålæg til, for det var en helt ekstra stor dag.

Der kunne godt blive tid til at komme til stranden endnu en gang efter aftensmåltidet. Denne sidste time blev dog som oftest ikke mere til meget. Det hele var ikke længer så spændende, og de våde bukser kunne også begynde at blive lidt kølige om benene. Protesterne blev derfor ikke særligt alvorlige, når hjemturen skulle tiltrædes ved skumringens begyndelse. Nogle sange forkortede turen, hvis man da ikke faldt i søvn, før man var nået hjem.

For min erindring står disse udflugter med vogn til »Anslet« som lutter pragtfulde solskinsdage, men jeg ved, at vi en tid havde ord for altid at få regnvejr ved stranden. Det gik så vidt, at husmødrene snakkede om at leje en vogn til os otte dage før de skulle have vask. Til selve vaskedagen skulle de gerne have tørvejr, men otte dage forud ønskede de sig regn for at samle regnvand. Det var før Christiansfeld havde fået vandledning. Desværre gjorde de ikke alvor af truslen om at leje en vogn til os.

Den store udflugt med hest og vogn kunne der ikke tiere blive tale om, men der var også en billigere måde at komme til stranden på, og den var i grunden lige så god. Da tog far og vi børn, så mange, som var store nok, af sted til fods, mens mor blev hjemme for at passe det der. For det meste spadserede vi til »Slusen«, der lå på den tyske side af Hejlsminde. Far kendte alle fodstierne, som man dengang endnu havde gennem skovene, langs kornmarkerne og over engene. Et sted undervejs

var der en kilde. Var vi nået dertil, halede far sit lommeglas i blikhylster op af frakkens baglomme, og vi fik hver et glas saftevand. Det var dejligt, og man følte usandsynlige kræfter i sig. Men til sidst kom der et forfærdelig sandet stykke vej. Søster og jeg var med første gang, og vore ben var ikke ret lange. Det var næsten ikke til at få fødderne op af det dybe sand, og vi sakkede langt bagud. Så var der ikke andet for end at løbe så stærkt, vi kunne, da vi igen fik fast grund under fødderne. De måtte ikke mærke, at det kneb for os, ellers kunne vi risikere ikke at måtte komme med næste gang. Men endelig så man vandet forude, og man var ikke mere træt.

Slusen var nu i sig selv et kedeligt sted. Der var bare en kro med en smule have og den smalle rende, der forbandt Lille Bælt med selve mindet og dannede grænsen mellem dansk og tysk, uden nogen bro. Men der var ingen ordentlig strand. Det gjorde imidlertid heller ikke noget, for vi skulle slet ikke blive her. Når vi i krohaven havde spist nogle mellemheder til et glas mælk, fik vi fat i Hans Hermann, som skulle sejle os enten til »Anslet« eller til Vargårde, måske endog til Skamling eller til Brandsø. »Anslet« var jo altid et rart sted, men det kunne også være godt med en afveksling. De andre steder lå i Danmark, men det betød ikke noget dengang, da man næppe kendte til grænseformaliteter. Man blev aldrig spurgt om pas. Havde man regulær rejsebagage med, måtte man nok lukke

kufferten op. Vandrede man over grænsen uden stor oppakning, plejede grænsegendarmerne ikke at gøre meget ud af det, og var man helt uden bagage, gik man bare over grænsen uden at ænse noget toldkontor. Ved sejlturene passerede vi nu overhovedet ikke noget sådant sted. Vargårde var næst efter »Anslet« det nærmeste sted. Der var en ganske pragtfuld bøgeskov helt ud til skrænten. Dens flotte, høje, grå stammer ragede op og dannede så tæt et løvtag, at intet kunne gro under dem. Det var, syntes jeg, som at træde ind i en mægtig domkirke med de himmelhøje søjler, et lidt mystisk halvmørke, hvor de små runde solpletter smuttede hen over det brune tæppe af vissent løv. En tid var Vargårde ligefrem ved at overgå »Anslet« i vor yndest.

Skulle vi helt til Skamling, måtte vi sejle langt forbi Vargårde, og fra landingsstedet op til banken blev der yderligere en god bid vej at gå. Selvfølgelig var det morsomt at komme derop og stå foran støtten, som far fortalte, præjserne havde sprængt i 1864, så de store kvadersten var spredt over markerne rundt omkring. Men da tyskerne var vel ude af landet igen, havde bønderne kørt stenene tilbage, og støtten var blevet rejst på ny. Nogle hjørner var der gået til ved sprængningen, men det gjorde bare støtten så meget mere interessant.

Den allermest spændende tur var dog ubetinget den til Brandsø. Alle de andre steder kunne vi

også nå fra landsiden, men for at komme til Brandsø måtte man være lidt af en viking. Øen var ikke større, end at man kunne tage turen rundt om den på en times tid, og den førte forbi de tre gårde, som her fandtes. I haven til den ene af gårdene var der en rokkesten. Vi måtte gerne gå derud og se på den. Rokke den kunne vi ganske vist ikke, men far sagde, at det havde man engang kunnet, og så var oplevelsen i grunden lige så stor.

Hvilket sted vi skulle hen, bestemte Hans Hermann, for det afhang af vindretningen. Mest spændende var det naturligvis, når der var så megen blæst, at man kunne få nogle ordentlige vand-sprøjt over sig foran i stævnen. Så langt forude måtte der dog ikke være for mange, for det generede styringen, sagde Hans Hermann. Han var en elskelig gammel fiskertype, med rundskæg og messingringe i ørerne, lille af vækst og sindig i sine bevægelser, men rap nok i vendingen, når det gjaldt. En dag nogle år senere skulle tre af mine søskende sejle med ham fra »Anslet« til Slusen, da de pludselig blev overfaldet af et af disse voldsomme uvejr, man kan opleve ved Lille Bælt. Det lynede og tordnede, og kastevindene kom farende på den mest uberegnelige måde. Da var Hans Hermann ikke sen til at bjerge sejl, så de helskindet, om end drivvåde, kom i land.

Dagen forslog dårligt nok til sådan en tur, for vi skulle helst ikke komme for sent tilbage til Slusen. Der var jo et godt stykke vej at gå til

Christiansfeld, og vi vidste, at mor stod nok på trappen uden for huset og ventede på os. Der var vist ingen af os, som dengang skænkede det en tanke, at hun burde have været med. Hun var dygtig til at gå og vidste ikke noget bedre end at komme ud at sejle. Men det var nu vedtaget en gang for alle, at hun passede det hjemme, mens vi nød turen. Det fandt hun selv formodentlig lige så naturligt som vi. Hun var glad og taknemlig over at have os velbeholdne hjemme igen, og vi – ja, det blev der ikke spildt mange ord på, men vi var vel også glade og taknemlige for en dejlig dag.

Tyrstrupgård og Favrvrågård

Til et centrum skal gerne svare en periferi, og eftersom Christiansfeld havde to centrer, kan man for så vidt også godt tale om to periferier, en af mere udadvendt natur, den anden i takt med åndelige værdier. Rent geografisk blev den ene af disse periferier kendetegnet af Tyrstrupgård og Favrvrågård, der begge havde deres relation til Christiansfeld, den anden desuden af »Christinenruh«.

Vor rebslagerbane løb langs med »Vejen«, forlængelsen af Lillegade mod vest. Når svenden gik baglæns og spandt, kunne jeg følge ham forlæns, et yderst passende arrangement til dybsindige samtaler. Så havde jeg samtidig udsigten til de vældige sølvpopler langs alleen til Tyrstrupgård. Træerne, hvis kroner næsten kunne minde om pinjer, må have været ældgamle, nogle af dem var hule. Man kunne kravle ind i dem og søge ly mod regnen, og der var noget underligt dragende i at krybe sammen der, se ud i regnens sørgmodige sløretthed og lytte til den silende lyd. Man kunne blive så dejlig vemodig i hu derved.

Var vejret godt, indbød stedet til en ganske spe-

ciel sport. Ved siden af den noget bløde kørebane var der en fast gangsti for spadserende, og mellem kørebanen og stien sneg en muddergrøft sig af sted. Senere har jeg opdaget, at det var byens åbne kloak afløb, hvortil der dog skal bemærkes, at der på den tid ikke fandtes moderne wc'er i Christiansfeld. Hvad der dannede mudderet i grøften, var altså blot et forholdsvis hæderligt bundfald fra 100 års opvaskevand. Skrænterne ned til denne grøft var ret stejle, og det spændende ved at springe over denne grøft var, at hvis man skred, enten ved at sætte af på den ene side eller ved at søge fodfæste på den anden, endte man uheldig i mudderet, og det var nærmest bundløst for et par korte ben. Fik man omsider trukket benene op, så de frygtelige ud. Lugten var heller ikke bedst, så det var ikke synderlig morsomt at stille hos mor i den forfatning.

Selvfølgelig kunne man også gå skikkelig ad spadseregangen, og så endte vejen i Tyrstrupgård. Det var i grunden her, Christiansfelds historie begyndte, idet Brødremenighedens styrelse købte denne tidligere kongelige domæne og byggede sin nye koloni på en af gårdens marker.

Gården blev nu bestyret af en inspektør, der var udnævnt af styrelsen i Berthelsdorf og som altså plejede at være en tysker. Det var han også dengang, men ham kan jeg ikke huske. Derimod blev jeg gode venner med hans yngste søn, der var lidt

yngre end jeg, og derved kom jeg til at færdes en hel del på Tyrstrupgård.

Det var en vældig stor gård. Kom man dertil gennem poppelalleen, stod man på en mægtig gårdsplads. Straks til højre havde man den høje sten-trappe op til stuehuset. De andre tre sider af gårdspladsen var optaget af heste- og kostald samt den ene af de store lader. Andre lader strakte sig ud derfra mod vest. Kostalden var rar at komme i om vinteren, og der var en egen hygge ved gumlelyden fra de sindige køer i det næsten mørke rum, hvor kun nogle få flagermuslygter dannede deres matte lyspletter hist og her og man lige til nød kunne orientere sig. Ved malketid strøg en mængde katte omkring malkepigerne og gjorde sig lækre uden større resultat. Røgterren var ikke videre indladende, så ham holdt vi os helst på afstand af. Om sommeren, når køerne var på græs, var kostalden absolut uinteressant, men da havde vi til gengæld laden at holde til i. Når høet var kørt ind, dannede der sig altid gange under bjælkerne. De kunne godt gøre det af for underjordiske gange, og dem havde vi helt for os selv, for de voksne kunne slet ikke komme ind i dem. Der kravlede vi rundt langs muren i bælgmørke og følte os som helte i et eventyr, hvor prinsen gennem en snæver gang trænger ind i det forheksede slot.

Allermest spændende var dog den anden gårdsplads, der lå bag ved den første, adskilt fra denne gennem vognporten. Også den var omgivet af byg-

ninger, og i alt fald en af dem var meget høj. Jeg tror, at der her havde været bryggeri engang, men nu var den tom. Forneden stod der rigtignok endnu en mængde vogne. Særlig spændende var en fin lukket vogn, en af den slags, som kun meget rige folk kørte i. Men den vogn holdt vi os langt borte fra. For i den var engang en tyfuspatient blevet kørt til Haderslev, og tyfus var en slem og smitsom sygdom, som man skulle tage sig i vare for; men på lang afstand kunne man dog nok risikere at sende sky blikke efter det farlige køretøj. Havde vi mættet vor gysende sjæl med dette syn, fo'r vi op ad trapperne til lofterne ovenover. De var aldeles tomme og en herlig legeplads. Tomheden kunne nok virke en lille smule uhyggelig som på et forgjort slot. Blev uhyggen alt for overvældende, havde vi dog heldigvis den mulighed, at vi kunne flygte ud i det fri.

Der var også mange spændende ting. Lige bag ved den forladte gårdsplads flød Tapsåen forbi. Den var på dette sted ganske flad, og det var en stor fordel, for så var det nemt at bygge en dæmning. Det var rigtignok de store drenge, der gav sig af dermed, og de ville ikke have os små purke med til dette alvorlige arbejde. Men vi kunne da stå og se på deres bedrifter. Var de blevet kede af sliddet og gået deres vej, tog vi værket i besiddelse.

Fulgte vi Tapsåen et stykke længere hen, kunne vi lægge os på maven ved bredden og suge van-

det fra åen op gennem et græsstrå. Det var vi ikke nær så bange for som for tyfusvognen.

Ind i inspektørens lejlighed kom vi kun sjældent. Jeg kan ikke huske, om vi der var mindre velsete, eller om vi foretrak vore ekspeditioner ude omkring. Men jeg erindrer dog, at jeg en gang har været derinde og fået et stykke kage, der smagte ganske urimeligt godt. Ellers nåede vi inden for stuehusets mure næppe længere end til køkkenet. Kokkepigen hed Minna og var fra Østprøjsen. Hun var altid flink, over for karlene øjensynligt lidt for flink, hvad vi dog naturligvis ikke spekulerede over. Vi havde nok på fornemmelsen, at der var noget irregulært ved det, da hun fik et barn, men det vedkom ikke os.

Herligheden på Tyrstrupgård tog hurtig en ende, for inspektøren blev forflyttet tilbage til Tyskland, og så havde jeg ingen jævnaldrende mere, der tog mig med til alle de eventyrlige steder. At det mest eventyrlige i de forladte bygninger i virkeligheden var det synlige tegn på tilbagegang, havde jeg aldrig skænket en tanke. Hvis alle de virksomheder, som engang havde haft til huse på Tyrstrupgård, endnu havde været i funktion, ville det ikke have været nær så spændende.

Jeg kom nu ikke til at savne Tyrstrupgård ret meget, for det varede ikke længe, før jeg blev endnu bedre hjemme på Favrvrågård. Den havde vi børn fra Christiansfeld næsten lidt part i, for den tilhørte menigheden i Christiansfeld, siden

kammerherreinde von Holstein havde testamenteret den til Christiansfeld. For mig personlig var der dog en meget nærmere grund til at komme der. Favrvrågård var nemlig bortforpagtet, og forpagterens var så at sige den eneste familie, som vi havde lidt selskabelig omgang med. Én gang om året var vi på Favrvrågård, og én gang kom de til os. Det blev altid til et stort gilde med en rigelig forsyning af mad, men uden noget spor af spiritus. Far opmuntrede gæsterne: »Forsmå nu ikke!« På Favrvrågård hed det på sønderjysk: »I ska it vær kjiu, der æ mi'e i æ gry'e«. Bagefter sad de gamle og udvekslede erindringer, fra dengang, da så det første jernbanetog og ikke kunne få i hovedet, at det kunne køre, uden at der var spændt heste for.

Forpagterparret havde to sønner, og den yngste af dem var på min alder. I skolen var han ikke noget lys, men ellers var han kvik nok, og han kunne fortælle mig meget nyt om mange ting, der var interessante, selv om de ikke altid var helt pålidelige. Vi fulgtes tit ad efter skolen til Favrvrågård, og mange gange blev jeg der om natten. Det forvoldte ikke større besvær med opredning eller lignende, for vi sov i samme seng. En tid fik vi anvist det ene af de to kamre i den store kvist ud mod gården. Det var et udmærket værelse, men en lille smule uhyggeligt, for lige ved siden af, hvor avlskarlen nu boede, var der en stor mørk plet på gulvet, og den havde sin egen historie. For godt 100 år siden havde

kammerherre von Holstein ejet gården, og han var en ugudelig fyr. Engang var han blevet vred på sin kammertjener og havde stukket ham ned. Der var kommet en stor blodpøl på gulvet. Den var hverken til at skure eller til at høvle væk, den kom altid igen. Kammerherren fik sin fortjente straf, han døde tidligt, og han kunne ikke finde ro i sin grav, så nu gik han igen, og man måtte altså være forberedt på noget spøgeri. Den mørke plet har jeg helt bestemt set – tror jeg da, men spøgeriet har jeg ærlig talt ikke mærket noget til.

Der var meget at passe på Favrvrågård. På en af markerne var der en dam, hvor man kunne fange krebs. De sad i huller lige i kanten, og de andre drenge var flinke til at tage dem, men det turde jeg ikke. Der var heller ingen, der ventede det af mig, men jeg spiste dem med stor fornøjelse.

Favrvrågård var meget mindre end Tyrstrupgård, men det havde den store fordel, at her kunne vi drenge bruges til at hjælpe til med arbejdet. Når køerne skulle fodres, blev vi sat til at smide høet ned fra loftet eller trække en maskine, man brugte til at skære roerne i stykker med. Til sidst skulle kreaturerne have vand, og vi fik lov at pumpe, hvad egentlig kun var sjovt i begyndelsen.

Engang hjalp jeg også til i høsten. Slåmaskine havde de endnu ikke på Favrvrågård, så det gik for sig på gammeldags maner: karlene forrest med le, derefter pigerne, der skulle binde op. Dem blev vi attacheret. Hvor megen nytte vi gjorde, er muligvis

problematisk, men jeg kom da med til høstgildet. Der blev ikke danset, for Favrvrågård hørte jo under Christiansfeld, men mad var der nok af og hvidtøl, vistnok også snaps. Da man var færdig med at spise, kom piberne frem, halvlange til grovskåren tobak. De, der ikke selv havde en pibe med, kunne låne en hos værten.

Jeg formoder, at jeg på forhånd plejede at aftale med mor, når jeg skulle blive på Favrvrågård om natten, for engang, en sommeraften, blev jeg årsag til stor bekymring. Da jeg ikke var kommet hjem til aftensmaden, blev familien urolig. Der blev rettet forespørgsel rundt omkring, om nogen havde set noget til mig, men det var der ingen, der havde. Omsider blev de da helt sikre på, at jeg var druknet i »Skrædderhullet«. Men så fik alligevel en af mine søstre den lyse idé, at jeg muligvis kunne være på Favrvrågård. Der fandt de mig og bebrejdede mig mildt den sorg, jeg havde beredt dem. Jeg syntes, det var noget pjat at tro, at jeg skulle gå hen og drukne. De kunne da sagtens have tænkt sig, at jeg var på Favrvrågård.

At gå hjem om aftenen var slet ikke rart. Der lå to skove mellem Favrvrågård og Christiansfeld. Den første kunne jeg gå udenom, men den anden, Smedeholm, som på tysk blev kaldt »Schmiederholm«, måtte jeg igennem. Det var i sig selv ubehageligt at gå ind i det mørke, men meget værre var det, at der stod sådan et forfærdelig tykt træ lige ved vejen. Om dagen gjorde det ikke ret meget,

men om natten! Hvor let kunne ikke en røver gemme sig bag det træ, overfalde mig og slå mig ihjel! Når jeg nærmede mig det træ, satte jeg i rend alt, hvad remmer og tøj kunne holde, og jeg faldt først til ro, når jeg var kommet langt forbi det uhyggelige træ. Min ven Eberhard, der også kom en hel del til Favrvrågård, hørte ellers ikke til de forsagte, men det træ kunne han heller ikke lide. Når vi om aftenen fulgtes ad hjem, galopperede vi lige så stærkt forbi træet, som jeg gjorde alene. Da vi var kommet godt forbi uden at blive overfaldet, spurgte han mig, om jeg ikke nok troede, at præsten var så from, at han slet ikke var bange for at gå forbi det grimme træ. Vi blev enige om, at han var bestemt ikke bange.

Både Tyrstrupgård og Favrvrågård hørte jo unægteligt til den mere jordbundne side af Christiansfelds verden, som havde sit centrum på »Hjørnet«. Til Christiansfelds åndelige centrum svarede »Christinenruh«.

Christinenrub

Hvor meget eller hvor lidt der var om, at kammerherren havde dræbt sin kammertjener og nu gik om som spøgelse, tør jeg ikke udtale mig om, men sandt er det nok, at han har ført et temmelig vildt liv; og at han døde 1798 i en forholdsvis ung alder, er i hvert fald en historisk kendsgerning. Kammerherreinden overlevede ham omtrent 14 år, og hun var ligeså from og god, som han havde været vild og ugudelig.

Christina Friederika von Holstein, født von Holstein, som hun hed, har øjensynlig ikke hørt til den fromhedstype, der svæver højt oppe i skyerne, men hun lader til at have haft begge ben på jorden samtidig med, at hendes sind var rettet mod helt andre værdier. Derom vidner hendes testamente i høj grad.

Ægteskabet havde været barnløst, og hun kunne derfor frit råde over den arv, hun efterlod sig. Måden, hun gjorde det på, vidner netop om denne lykkelige kombination af idealisme og realitetssans. Hun hensatte f. eks. en sum, hvis renter skulle bruges som legat til universitetsstudier for menighedsbørn i Christiansfeld. Men dette legat måtte kun

tildeles samme person i tre år, hvad dengang var den normale studietid. Hun skulle ikke have noget af at understøtte evighedsstudenter.

Der var også en hel del andre poster i hendes testamente, som skulle tilfalde Brødremissionen eller menigheden i Christiansfeld, men vigtigst var det selvfølgelig, at hun efterlod menigheden selve Favrvrågård med det dertil hørende anlæg, som efter hendes ønske for fremtiden skulle bære navnet »Christinenruhe«.

Det siger sig selv, at gårdens drift gav det bedste økonomiske resultat, men hvad der havde stået hendes hjerte nærmest, var uden nogen som helst tvivl denne lille lund. Det var derfor sikkert også i overensstemmelse med hendes ånd, at »Christinenruh« (slutnings e'tet blev aldrig brugt) ikke fulgte med i forpagtningen af Favrvrågård. Anlægget skulle være forbeholdt menighedens medlemmer til rekreation og nydelse, og ethvert medlem havde fri adgang dertil.

Almindelige mennesker kunne næppe komme til Christinenruh på andre dage end om søndagen. Da hentede man nøglerne til de forskellige huse i anlægget hos broder Work, der var ansat til vedligeholdelsen af menighedens fælleseje. Med nøglerne, madkurvene og den eventuelle barnevogn tiltrådte man vandringen. Den gik på en gruslagt spadseresti først langs med Christiansfelds haver, videre i retning mod Tyrstrup præstegård, så ad en med høje hække indhegnet løngang til Smedeholm, som for

resten også tilhørte Brødremenigheden, og endelig over en mark til indgangen af Christinenruh, en pyntelig låge i et stilfuldt hvidt stakit.

Gik man lige frem, nåede man til en nydelig, måske lidt gammeldags pavillon med åben veranda foran. Den var udstyret med smukke røde træsofaer, og der kunne man drikke eftermiddagskaffen, hvis man da ikke i godt vejr foretrak at nyde den i det fri på pladsen foran pavillonnen.

Lidt afsides lå køkkenet, et lille solidt grundmuret hus uden æstetiske prætentioner, men til gengæld forsynet med alt til praktisk brug. Hvor mange nyttige ting der her fandtes, kan jeg ikke gøre rede for, men i hvert fald var der både et komfur og brænde, samt en vandkedel, som vi små skulle hente vand i. Det var nu slet ikke så tosset, for her kunne vi tappe vandet af en vandhane, som man bare behøvede at skrue op for, så kom vandet, uden at man som hjemme skulle pumpe det op af en vandpost. Nede i en lavning var der nemlig to springvand – læreren talte om en artesisk brønd. Det ene af de to springvande var meget fint med cementeret bund og cirkelrund kant. I centrum ragede et rør op af en lille stenhøj, hvorpå broder Kabischke havde anbragt en indretning, der fik vandet til at sprede sig i alle retninger i sirlige buer. I bassinet kunne man soppe, bare man holdt sig så nær ved kanten, at man ikke blev stænket til af vandet. Det andet springvand var ikke nær så flot. Der var bare en naturlig dam, hvis bund var alt for

mudret til at soppe i. Midt ude i dammen tittede en stump rør op over vandfladen, men ud af det sprøjtede rigtignok til gengæld en himmelhøj vandstråle. Dette springvand var imidlertid det sted, hvor vi skulle hente vandet, for ved kanten af dammen kom der endnu et rør op af jorden med den mystiske vandhane.

Når vi kom tilbage til køkkenet, var det gerne fuldt af røg, for da havde de store fået ild på komfuret. Det hørte med til komfurets i øvrigt fortrinlige egenskaber, at det ville ryge. Men det vidste man på forhånd. Det skulle nok få vandet i kog alligevel, og mens de store tog sig af den side af sagen, gik vi to, jeg og min søster, der kun var to år ældre end mig, tur i anlægget. Der var meget at se på, som nu det mærkelige træ, hvor grenene i ringe højde bredte sig til alle sider. Far havde fortalt, at de store drenge i hans ungdom havde bygget sig et lysthus deroppe. Det kunne jeg godt tænke mig at være med til, når jeg blev stor om en to, tre år. På den modsatte yderkant af Christinenruh var der et stort lysthus, der var meget nyere end pavillonen. Det havde en udvendig trappe, som førte op på taget, »storkereden« kaldtes det. Når man gik derop, havde man en vældig udsigt, helt til Christiansfeld, Tyrstrup kirke og møllen, som dengang endnu havde sine fire vinger i behold. Det var nu hverken udsigten eller lysthusets skønhed, der var det afgørende, men det var selve det, at man kunne komme op på taget. Ved siden af den

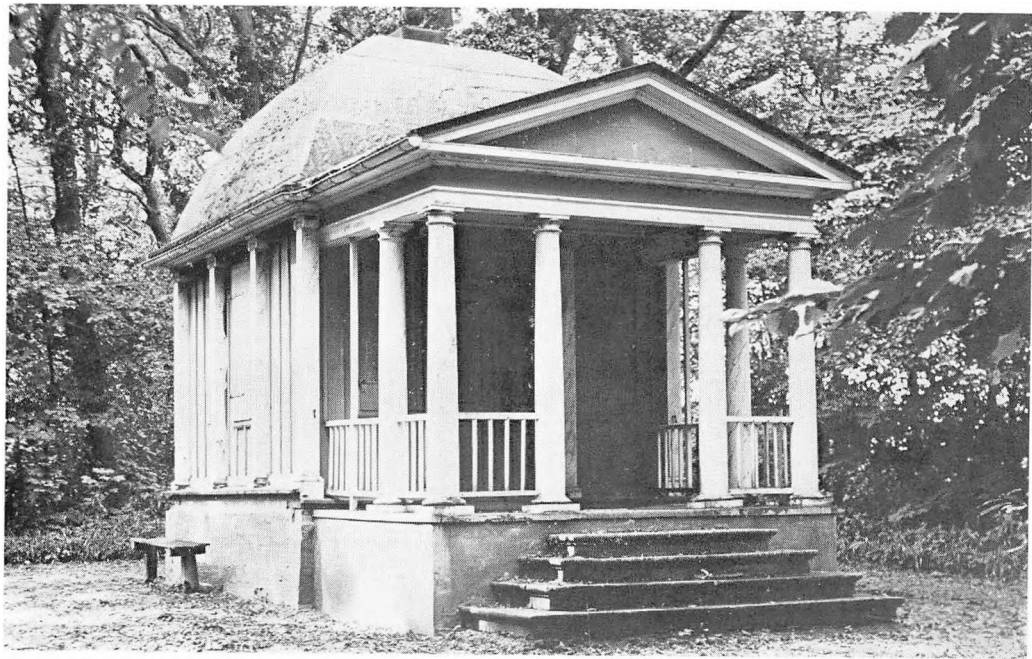
„Søsterhuset“. Fot. Krassél, Haderslev. 1965.

Christiansfeld apotek. Fot. Krassél, Haderslev 1965.

Kammerherreinde Christina Friderica von Holsteins grav med nu restaureret kapel. Fot. Krassél, Haderslev, 1965.

Pavillon i „Christinenruh”. Fot. Krassél, Haderslev, 1965.

„Gottesacker“. Christiansfelds herrnhutiske kirkegård, på dansk kaldt „Guds Ager“. Fot. Krassél, Haderslev, 1965.

gamle fornemme pavillon var det nye lysthus en slem proletar, men det generede os ikke.

Den helt store oplevelse, hver gang vi kom til Christinenruh, havde vi dog ved udgangen, hvor samme fornemme stakit som ved indgangen dannede grænsen mod kastanjealleen til Favrvrågård. Der var der på et træ anbragt en advarselstavle. Hvad den i øvrigt indeholdt, ved jeg ikke, men nedenunder stod »Die Polizei«. Dette ord fik det til at løbe koldt ned ad ryggen på os i et skrækkeligt og alligevel betagende gys. Politiet – nå ja, til daglig var det jo »Putze«, men dette upersonlige »Die Polizei« lød meget mere uhyggeligt. Politiet var noget så grueligt stærkt, det kunne spærre en inde i sprøjtehuset. Det var klogt at opføre sig meget artigt, og vi gik da adstadigt videre til kammerherreindens grav. Der opholdt vi os imidlertid ikke ret længe, for nu var kaffen færdig, og gys og uhygge blev hurtigt glemt over søndagskagen.

Ret længe kunne vi ikke blive i Christinenruh, for klokken 5 var der »Liturgi« på salen, og den skulle vi være hjemme til. Men vi havde haft en dejlig eftermiddag, og den faldt vist også godt nok i tråd med kammerherreindens hensigt, da hun testamenterede sit anlæg til Christiansfeld. Man skulle jo kunne glæde sig over Guds gaver i naturen på en pæn og stilfærdig måde, og det havde vi gjort.

En dag om året blev Christinenruh på en ganske særlig måde midtpunktet for en af Brødreminighedens højtider. Det var til »Ehefest«. Hvert

»Chor« havde sin specielle fest, og børnene havde næsten to. For selvfølgelig havde de deres børnefest, hvor pigerne paraderede i hvide kjoler og med rødt skærf om livet, men når vore forældre holdt fest, var det da rimeligt, at vi også fik lidt del i den. I første omgang var det dog slet ikke rart, for festen havde sit alvorlige forspil dagen før. Da skulle vi i skolen skrive et »Segensvers«, hvis vanskelighed naturligvis var afpasset efter alder og evne. Man fik udleveret et meget fint ark med roser og forglemmigejer på. Læreren slog med blyant de fornødne streger, som man skulle skrive på med den kønneste skrift, man kunne præstere, og stavefejl måtte der slet ikke være. Det var i sig selv svært nok, selv om man fik en salmebog at skrive efter. Det var både godt og ondt med den salmebog, for skulle salmeverset bruges som »Segensvers«, skulle der laves lidt om på det hist og her. Stod der f. eks. i salmebogen »Ordne unsern Gang«, skulle man skrive »Ordne ihren Gang«. Og når man havde koncentreret hele sin opmærksomhed om at male bogstav for bogstav af efter salmebogen, var det næsten uoverkommeligt at huske, at pludselig måtte man ikke længere følge bogen. Det var en svær prøvelse, man måtte igennem. Var det langt om længe lykkedes, udleverede man resultatet til læreren, for at han kunne slette blyantstregerne og underkaste kunstværket endnu et eftersyn. Men tænk, hvilken katastrofe, hvis han så opdagede, at der alligevel var en fejl! Den måtte man kradse

bort med en skarp pennekniv, og det krævede en frygtelig varsomhed. Man måtte jo ikke kradse hul i papiret, bagefter måtte stedet glettes ud med neglen, og alligevel ville blækket løbe ud, og så var det hele slet ikke mere rigtig pænt.

Heldigvis var far og mor ikke meget kritiske, når man næste morgen ønskede dem til lykke i dagens højtidelige anledning. Mens de holdt fest med festprædiken på salen, svedte vi i skolen, men vi blev vistnok sluppet lidt tidligere fri om eftermiddagen, og stormede da af sted til »Christinenruh«. Der var alle menighedens ægtefolk samlede til fælles kaffebord. Det var de færdige med, når vi kom farende, men kaffebordene stod endnu dækkede; de havde også levnet tilstrækkeligt med kage til os, og kaffe fik vi også, før vi gav os til at lege, inden vi alle vendte hjem til aftenmaden. Det forekommer mig, at jeg har set præsten stå på pavillonens veranda for at afslutte med en andagt, men det er muligt, at jeg husker fejl. Den egentlige afslutning for forældrene var i hvert fald en nadvergodstjeneste om aftenen.

Denne måde at bruge Christinenruh på til en festlig sammenkomst med udpræget religiøst islæt må under alle omstændigheder have glædet kammerherreinden i hendes grav, som lå et lille stykke bag pavillonen. Hende tænkte vi drenge ikke ret meget på. Men jeg husker, at jeg har stået der sammen med far, og det var der altid noget alvorfuldt, næsten højtideligt over. Graven var ikke som al-

mindelige grave. Det var en ret stor firkant med en lav mur omkring, over hvilken jordhøjen hvævede sig svagt, overgroet med vedbend. Lidt uden for muren var der et jerngitter, og bag ved dette stod der et lille kapel. Men det var så forsømt, at vi helst ikke lagde mærke til det. Derimod stod der på den modsatte side mellem muren og jerngitteret en søjle med indskrifter både på dansk og tysk og latin. Da jeg havde begyndt at lære latin, har far og jeg i fællesskab gjort os umage for at tyde den latinske indskrift, og det var næsten som at holde en stille andagt der. Man havde en fornemmelse af, at man her på en ejendommelig måde kom kammerherreinden nær og mærkede noget af hendes fromme sind.

Så længe hendes helbred tillod det, gik hun så godt som hver eneste dag fra Favrvrågård gennem kastanjealleen herved, og da hun i den sidste tid ikke længere var i stand til at gå selv, lod hun sig køre omkring på lundens snoede gange for at nyde alt det kønne, som hun elskede så højt. Måske har det været hende en trøst for det liv, der ikke havde budt hende de blideste kår. Ægteskabet med den udsvævende kammerherre kan ikke have været lykkeligt. Barnløs som hun var, har hun ikke kendt til en moders glæde ved at give og modtage kærlighed fra sine nærmeste. Det er muligvis ikke svært at forklare, at hun søgte en erstatning i religionens verden. Men det opbyggelige ved hendes religiøsitet er

den ædruelige og stilfærdige måde, den ytrede sig på, og som vidner om ægthed og dybde.

Udadtil vedblev hun at være adelsdamen, der altid bevarede sin værdighed og aldrig forfaldt til sværmeri og overspændthed. Hendes venlighed var det naturlige udtryk for hendes sande væsen og var hævet over krav på anerkendelse og servil tak.

Typisk for hende var det, at hun fik affattet sit testamente i særdeles god tid, for at hun kunne »være fri af alle jordiske bekymringer og forretninger og rette tankerne alene på det himmelske og evige«.

Vi har vist lov til at antage, at »Christinenruh« har været det tavse vidne til hendes forberedelse til den »himmelske og evige« verden. Sin runde gennem den lille lund endte hun gerne på det sted, som hun havde udset til sin grav. Der sad hun alene med sine tanker, og hun fik det altid ordnet sådan, at hun her blev ladet alene. Der hører ikke megen fantasi til at forstå, at hendes tanker i denne stille ensomhed rettedes mod »det himmelske og det evige«.

Jeg opfattede næppe meget af det, når jeg sammen med far stod ved kammerherreindens grav, men på en eller anden måde må jeg alligevel have anet noget derom. Det var Christiansfeld, hun havde gjort til arving af dette sted, der havde været hende det kæreste i livet og skulle skjule hende i døden. Meningen kan næppe have været en anden, end at hun i sit inderste følte sig i pagt med menighedens enkle måde at leve et kristent liv på.

Det sås i forkrænkelighed

Det hændte fra tid til anden, at basunkoret ved middagstid tog opstilling på pladsen foran kirken og blæste tre salmemelodier. Så vidste man, at et medlem af menigheden var død. Den første og den sidste melodi var altid ens, den midterste derimod skiftede efter, hvilket »Chor« den »salig hensovede« havde tilhørt. Man kunne altså straks være klar over, om det drejede sig om en søster eller en broder, en gift eller en ugift, og derefter var det i i almindelighed ikke svært at regne sig til, hvem den hedengangne måtte være. Det skulle nok vise sig at være rigtigt, når præsten samme dags aften i »forsamlingen« bekendtgjorde, hvem »det havde behaget Herren at hjemkalde«.

Selve begravelsen foregik på en lidt anden måde end den almindeligt brugte. Kisten blev ikke bragt ind i kirken, men stod foreløbig i en lukket port ved siden af kirken. Ligbærerne og basunkoret havde bestemte pladser, hvorfra de uden større forstyrrelse kunne forlade salen. Præstens tale plejede at være af almindelig opbyggelig karakter, uden at han kom nærmere ind på den afdødes in-

dividuelle liv. Derom skulle der efter gammel skik helst foreligge en skriftlig levnedbeskrivelse fra den afdødes egen hånd, og den læste præsten for menigheden.

Mange af disse levnedsløb var blevet affattet adskillige år tidligere, og med hensyn til livets ydre begivenheder var oplysningerne yderst sparsomme. De blev nærmest kun anført, såfremt de havde betydning for vedkommendes religiøse udvikling. Den blev til gengæld behandlet med en forbløffende åbenhjertighed, der undertiden efter vor smag stærkt nærmede sig det ublufærdige. Men blufærdighedsbegreberne skifter efter de forskellige tiders særlige problemer. Dengang var de religiøse spørgsmål det beherskende, og til gengæld ville man have fundet nutidens åbenhjertighed i seksuelle forhold skamløst ublufærdig. Hensigten med disse levnedsløb har naturligvis først og fremmest været, at de skulle tjene til opbyggelse og hjælp for andre i deres religiøse vanskeligheder. Mange afsluttede derfor deres bekendelser med beretningen om det religiøse gennembrud og den fred for sjælen, de havde fundet i Brødremenigheden.

De gamle levnedsløb kan forekomme os noget stereotype. De synes os let at være fremstillet efter samme skabelon og holdt i næsten enslydende vendinger. Man skal dog være varsom med at bedømme andre mennesker og andre tider efter sin egen og sin tids opfattelse. Samme tid plejer at skabe samme religiøse problemer, som derfor gerne

vil være ens for alle i samme periode. Det er derfor naturligt nok, at levnedsløbene i Brødre­nigheden kommer til at ligne hverandre. At også udtryksmåden på os næsten kan virke som en jargonagtig gentagelse, er let at forstå. De færreste af menighedens jævne medlemmer har været vant til at bruge en pen. De har hverken haft evne eller trang til at udvikle en personlig stil, men har simpelt hen overtaget det sprog, som de kendte fra deres opbyggelige forsamlinger og som syntes at passe på deres personlige erfaringer. Særlig vanskeligt har det været for mange af dem, som skulle skrive deres levnedsløb på tysk uden at kende meget mere til sproget, end hvad de hørte »på salen«. Man må nærmest undre sig over, at disse levnedsløb tit virker umiddelbart levende og personlige.

På den anden side skal man rigtignok vogte sig for kritikløst at tage enhver levnedsbekrivelse for et utvetydigt vidnesbyrd om forfatterens religiøse status. Bevidst eller ubevidst er mange gledet ind i en ganske bestemt jargon, der ligesom lå i luften. I særdeleshed hørte det til god tone i Brødre­nigheden at være ydmyg, og man kan have sine tvivl om, hvor vidt denne ydmyghed altid har været helt ægte. Til gengæld plejede de efterlevende at supplere det egenhændige levnedsløb med nogle bemærkninger om »den salig hensøvede«, og disse bemærkninger kunne undertiden være lidt for overstrømmende.

Allerede i min barndom var det ikke længer en

fast regel, at der forelå en egenhændig levnedsskrivelse efter den afdøde. Da måtte de pårørende eller vedkommendes sjælesørger træde til, og i det tilfælde blev det opbyggelige element let lovlig fremherskende på bekostning af objektiviteten.

Når præstens tale og den afdødes levnedsløb var til ende, sang menigheden endnu et salmevers, mens ligbærerne og basunkoret forlod salen og tog opstilling på »Pladsen« ved båren med kisten, der var flyttet dertil. Her samledes menigheden og sang endnu et salmevers, hvorpå ligbærerne løftede kisten på skuldrene og processionen til »Gottesacker« satte sig i bevægelse: Forrest basunkoret, efterfulgt af kisten, bag denne præsten og de pårørende. Endelig fulgte menigheden. Var det en søster, der blev begravet, kom søstrene først, var det en broder, blev det omvendt. Det var et ganske højtideligt optog, basunblæserne og ligbærerne i deres sorte diplomatfrakker med de høje hatte på hovedet, præsten selvfølgelig i samme påklædning, som også de fleste andre brødre bar til en begravelse. Søstrene var altid i sort med deres klædelige »Hauben« på hovedet.

Langsomt til klangen af basunkorets salmemelodier bevægede man sig gennem Lillegade og den kønne allé til »Gottesacker«. Det hed Christiansfelds kirkegård både på dansk og på tysk. Udtrykket »Guds ager« er en korrekt oversættelse, men den blev bare ikke brugt dengang, og jeg tror ikke engang, at vi børn ville have fattet, at det skulle

være vor »Gottesacker«. Også skriftstedet over indgangen til kirkegården stod dengang på tysk, men det var det samme skriftsted som i dag: »Det sås i forkrænkelighed«.

Omsider samledes hele ligfølget ved graven. Der blev ikke brugt nogen jordpåkastelse, men præsten læste en kort litani, i hvilken den afdødes navn endnu engang blev nævnt. Efter velsignelsen og endnu et salmevers vendte hver hjem til sit. Nærmeste man sig porten indefra, læste man på denne side: »Det oprejses i uforkrænkelighed«. Det var det indtryk, menigheden skulle tage med sig hjem fra begravelsen. Noget selskabeligt samvær i fortsættelsen kunne man dårligt have tænkt sig.

En særlig rolle spillede »Gottesacker« påskemorgen. Da samledes menigheden 20 minutter før solopgang »på salen« til en kort liturgisk andagt, der imidlertid blev afbrudt, for at blive fortsat på kirkegården. Man gik derud omtrent i samme procession som ved en begravelse, blot at kisten naturligvis manglede. Her læste præsten liturgiet til ende, og dertil hørte, at han mindedes alle siden forrige påske »hensovede«.

Meningen med den enkle højtid var naturligvis, at menigheden mellem gravene skulle opleve påskesolens opgang, symbolet for Kristi opstandelse. For min erindring står det ganske vist, som havde vi altid stået under våde paraplyer, uden at solen viste sig. Det havde jeg personlig ikke noget imod,

men når solen sådan svigtede, er formålet, der var tilsigtet, næppe blevet nået.

Fra min barndom husker jeg »Gottesacker« som noget dystert, ikke netop frygtindgydende, men dog så sørgmodigt, at man ikke til daglig brød sig om at komme der. Der var imidlertid slet ikke så få gamle, der elskede at gå tur på »Gottesacker«. Far kunne øjensynligt også lide stedet. Han havde langtfra dagligt sin gang der. Det var et fast led i hans dag, at han i skumringen gik en tur, inden han tændte lampen på kontoret. Sædvanligvis marcherede han ud af »Vestchaussen«, helt op til Frørupbjerg, for at fylde lungerne med frisk luft. Men når vejret var rigtig ondt, nøjedes han med at spadsere ud til »Gottesacker«. Det har rimeligvis haft praktiske årsager. Man gik rart på de grusbelagte gange under de høje træer, og man havde det for sig selv. Og over det altsammen hvilede der en vis stille højtid, som man optog i sig uden at spekulere nærmere derover.

Denne stille højtid kunne selv et barn godt mærke noget af, men man var næppe særlig ivrig efter at hengive sig til den. Jeg kunne jo nok se, at vor »Gottesacker« så noget anderledes ud end andre kirkegårde. Den blev holdt fri for græs og ukrudt, og der var ikke disse skæve frønnede trækors på de fattiges grave længst borte i en afsides krog af kirkegården. Men ellers var det begge steder den plads, hvor man begravede menneskene, når de var døde, og det kunne vel være nogenlunde det samme

alle vegne. I ny og næ kom der måske en enkelt besøgende og så på herrnhuternes sære måde at forme deres kirkegård på uden blomster og pynkelige gravmonumenter. De rystede formodentlig på hovedet og gik deres vej.

*

Siden jeg rejste fra Christiansfeld for 65 år siden, har jeg set ikke så få kirkegårde. Nogle af dem har været strålende smukke med en pragtfuld beliggenhed, mægtige gravmonumenter og et hav af blomster i glødende farver. Pralende monumenter på en kirkegård har altid mindet mig om evangeliets lignelse om den rige mand, der »døde og blev begravet«, og så var der ikke mere at sige om ham. Blomster eller anden naturskønhed fremkalder hos mig altid det indtryk, at man prøver at skjule sin gru for død og forkrænkelighed under det smukkeste, man kan opdrive og som dog også er underkastet forkrænkelighedens lov.

I Alsace så jeg en krigskirkegård med de lange rækker af hvide kors og et enkelt stort kors, som knejste over dem alle. Det var enkelt og stilfuldt, måske lidt for stilfuldt, som om man på denne måde kunne forvandle en slagmarks hæslighed til en tragedies monumentale ophøjethed.

Vanrøgtede landsbykirkegårde er, når alt kommer til alt, måske de ærligste. De taler om sviende sorg, så længe den varer, og om glemsel derefter.

Tilbage bliver »Gottesacker« i Christiansfeld. Nu hedder den Guds ager, skrevet i to ord, og det

er godt det samme, for da vi var børn, tænkte vi slet ikke på, at dette sted var »Gottes Acker«.

Det hænder nu og da, at jeg besøger Christiansfeld. Meget er forandret, siden jeg var barn. Hele bydele er opstået langs nye gader med huse i moderne byggestil. De to gamle gader har fået nye navne, men ellers er de uforandret. Kirken, Brødrehuset, Søstrehuset, Enkehuset, præsteboligen, forstanderens hus – det er der altsammen og ser ud, som det altid har set ud. Alligevel sniger en følelse af mismod sig ind i mig. Det er muligvis uretfærdigt. Jeg ved godt, at det gik tilbage for Brødremenigheden, allerede da jeg var barn. Livet pulserede ikke i den med samme kraft, som i begyndelsen, men der var dog stadig liv. I dag kan man dårligt frigøre sig for den tanke, at det bare er rammerne, der er blevet tilbage. Man føler sig mindet om noget i retning af »den gamle by« i Århus, hvor alt er ordnet på bedste måde for at give beskueren det indtryk, at sådan var engang den ramme, inden for hvilken man levede et liv, som ikke længere er til.

Fra Lillegade bøjer jeg ind i alleen, der ender ved porten med inskriptionen: »Det sås i forkrænkelighed«. Lidt efter står jeg mellem de gamle grave. De er alle ens med deres små fordringsløse sandstensplader. På dem har der en gang stået et navn, en fødselsdag og en dødsdag. Snart 200 års regn og sne, blæst og frost har slettet indskriften ud. Det er sået i forkrænkelighed.

Længere fremme kommer jeg til de nye grave. Egentlig nye er de vel ikke, men sandstenspladerne er erstattet med marmor, der bevarer navnene bedre. Mange af dem har jeg kendt, da jeg var barn, men jo længere jeg går frem, des færre kendte navne bliver det, og det forekommer mig, at jo tydeligere indskriften på stenene bliver, des mere udviskes de karakteristiske træk fra min barndoms herrnhutiske Christiansfeld.

Mens jeg vandrer tilbage mellem de gamle navnløse sten, der vidner om alle tings forkrænkelighed, bliver de til et symbol for den Brødremenighed, der har haft sin storhedstid med en særpræget forkyndelse og disse egenartede skikke og former. Også det var sået i forkrænkelighed.

Men set fra denne side står der over porten: »Det oprejses i uforkrænkelighed«. Da denne inskription blev prentet, tænkte man formodentlig mest på, at hver af de døde, som her fik deres uden tidsfrist fredede grave, engang »når luren gjalder for sidste gang«, herfra skal rejse sig for at følge deres drot. Der var et håb, som sejrede over forkrænkelighedens mørke, et håb, der også kan blive symbol for den Brødremenighed, som synes at være blevet en død museumsgenstand. Hvad de gamle her i Christiansfeld førte frem mod en vantro verden, var klædt i den tids sprog i særegne former og skikke. Dem søger jeg forgæves efter i dag. Men i den forsvundne klædning rørte der sig et dynamisk liv, og det hørte uforkrænkeligheden til. Det

virkelig store var hverken den gamle udtryksmåde eller de gamle former, det var den ånd, som dengang rejstes i uforkrænkelighed. Den bliver ved at rejse sig i samme uforkrænkelighed altid og overalt, hvor den, gådefuld i sin uforklarlige magt, griber mennesker, der sås i forkrænkelighed.

Efterskrift

Forfatteren af disse erindringer, Andreas Christan Øster, er født i Christiansfeld den 6. november 1887 som søn af rebslager August Øster og hustru Helene, f. Hansen. Han besøgte skolen i Christiansfeld 1894–1900, fortsatte sin skolegang ved Brødremenighedens kostskole i Niesky (Schlesien), hvorfra han tog studentereksamen 1907. Derefter studerede han teologi ved Brødremenighedens teologiske seminarium i Gnadenfeld (Schlesien, nu Polen) og blev efter at have aftjent sin værnepligt i München 1910–11 lærer ved skolen i Niesky. Da han dengang ikke kunne tænke sig at blive præst, rejste han 1913 til Chile, hvor han først 2 år var redaktionssekretær ved en tysk avis i Valparaiso, derefter omtrent 8 år lærer ved en tysk skole i Santiago.

1923 kom han tilbage til Europa og blev sognepræst i den danske folkekirke på Randers-egnen. Han blev gift i første ægteskab med Else Mund (død 1938), i andet ægteskab med Rigmor Busch, ass. overlæge ved centralsygehuset i Randers.

Han har tidligere udgivet »Af en eneboers dagbog« (Haase 1937) og en tysk oversættelse af Edv. Lehmann »Grundtvig« (Mohr 1931).

Indholdsfortegnelse

Den signede dag	5
Staden på bjerget	8
Menneske først og kristen så	19
Drømmen på den lave høj	31
Dengang jeg drog af sted	43
Tiden efter 1864	47
Köller-tiden	59
Det gamle centrum	63
Det andet centrum	76
Aristokratisk demokrati	90
Skolens sang på sidste vers	101
Som de gamle sjunge, så kvidre de unge	112
Dejlig er jorden	126
Tyrstrupgård og Favrvrågård	138
Christinenruh	147
Det sås i forkrænkelighed	156
Efterskrift	166

Historisk Samfund for Sønderjylland

Medlemmer modtager årligt for medlemskontingentet (kr. 11,50 + porto) i to halvbind på tilsammen ca. 300 sider:

Sønderjyske Årbøger

Henvendelse om medlemskab til: Landsarkivet, Åbenrå, eller til medlemmer af styrelsen.

Endvidere udgives i frit abonnement (kr. 16,00) med tolv hefter om året:

Sønderjysk Månedsskrift

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Landsarkivet, Åbenrå, eller til medlemmer af styrelsen.

**Skrifter,
udgivne af Historisk Samfund
for Sønderjylland**

- Nr. 1. Erik Christensen: FRA MIN VIRKSOMHED I TØNDER. 2,25 kr. (I boghandelen 4,50 kr.).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: BONDEN, DER BLEV LANDRAAD. Udsolgt.
- Nr. 3. TØNDER Gennem TIDERNE I-II. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
- Nr. 4. M. H. Nielsen: FRA SLESVIGSK FATTIGVÆSENS FORTID. 4,50 kr. (9,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: VEJLEDNING I STUDIET AF SØNDERJYLLANDS HISTORIE. Udsolgt.
- Nr. 6. Johan Hvidtfeldt: NAVNEREGISTER TIL H. P. HANSSENS VÆRKER. 2,00 kr. (4,00).
- Nr. 7. ÅKTSTYKKER VEDRØRENDE KREDITANSTALT VOGELGESANGS TILBLIVELSE. Udsolgt.
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: VEJLEDNING FOR SØNDERJYSKE LOKALHISTORIKERE. Udsolgt.
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: SLÆGTSHISTORISKE STUDIER I SØNDERJYLLAND. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe 1965. Indb. kr. 8,00 (16,00).
- Nr. 10. NORDSLESVIGS ÅNDELIGE GENFORENING MED DANMARK. Under redaktion af Cl. Eskildsen, J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. 6,00 kr. (12,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: BIBLIOGRAFI OVER SØNDERJYSK SLÆGTSTAVLELITTERATUR. 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indbundet 7,50 kr. (15,00).
- Nr. 12. NORDSLESVIG EFTER GENFORENINGEN. 7 radioforedrag. Udsolgt.
- Nr. 13. Thorvald Petersen: FRA ALS TIL TØNDER. Udsolgt.

- Nr. 14. N. Black Hansen: ÅBENRÅ ANNALER, 1524, 1584-1694. 4,00 kr. (8,00).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: KNIPLINGSKRÆMMER JENS WULFFS DAG-BOG. Udsolgt.
- Nr. 16. A. Svensson: REDAKTØR J. JESSEN, FLENSBORG AVIS. I udsolgt, II 10,00 kr. (20,00), III 15,00 kr. (30,00).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: NIELS HELDVAD. En biografi. 8,00 kr. (16,00).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: KAPTAJN HANS BRUHNS ERINDRINGER. Udsolgt.
- Nr. 19. Asger Nyholm: NATIONALE OG RELIGIØSE BRYDNINGER I TØNDER PÅ SPROGRESKRIFTERNES TID. Indbundet 12,00 kr. (24,00).
- Nr. 20. Knud Kretzschmer: DEN SØNDERJYDSKE FOND. Indbundet 8,00 kr. (16,00).
- Nr. 21. H. V. Gregersen: GOTISKE SKRIFTPRØVER FRA SØNDERJYSKE ARKIVALIER. 8,00 kr. (16,00).
- Nr. 22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: BORGMESTRE, RÅDMÆND, BYFOGDER OG BYSKRIVERE I FLENSBORG 1550-1848. Indbundet 6,00 kr. (12,00).
- Nr. 23. G. Japsen: DEN NATIONALE UDVIKLING I ÅBENRÅ 1800-1850. Indbundet 15,00 kr. (30,00).
- Nr. 24. Sigurd Schoubye: GULDSMEDEHÅNDVÆRKET I TØNDER OG PÅ TØNDER-EGNEN 1550-1900. Udsolgt.
- Nr. 25. ÅBENRÅ BYS HISTORIE I. Under redaktion af J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen. Indbundet 16,50 kr. (33,00).
- Nr. 26. Harald Jørgensen: TO UNGDOMSVENNER. H. P. HANSEN. H. V. CLAUSEN. EN BREVVÆKSLING. Indbundet 15,00 kr. (30,00).
- Nr. 27. H. Hejselbjerg Paulsen: SØNDERJYDSK PSALMESANG 1717-1740. Indbundet 22,00 kr. (44,00).
- Nr. 28. H. V. Gregersen: DEN LÜNEBURGSKE SALTOKTROJ. ET BIDRAG TIL SALTHANDELENS HISTORIE I HERTUGDØMMET SLESVIG. Indbundet 17,00 kr. (34,00).

- Nr. 29. Johan Hvidtfeldt: KAMPEN OM OPHÆVELSEN AF LIVEGENSKABET I SLESVIG OG HOLSTEN 1795-1805. Indb. 25,00 kr. (50,00).
- Nr. 30. TØNDER SEMINARIE-STAT 1788-1963. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af A. Nyholm og Erik Larsen. Indb. 25,00 kr. (50,00).
- Nr. 31. Peder H. Smidt: HVERDAG OG FEST. Vestslesvigske Minder. Udsolgt.
- Nr. 32. JACOB FABRICIUS DEN YNGRES OPTEGNELSER. Udgivet ved A. Andersen. Indb. 30,00 kr. (60,00).
- Nr. 33. H. V. Gregersen: LAURIDS SKAUS BREVVEKSLING med politiske venner i København. Indb. kr. 30,00 (60,00).

•

FESTSKRIFT TIL H. P. HANSEN. 15,00 kr. (30,00).

SØNDERJYLLAND - HISTORISK BILLEDBOG. Tiden indtil 1864 v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. Indb. 15,00 kr. (30,00), i særlig indbinding 22,00 kr. (i klassesæt på 15 ekspl. for i alt 300,00 kr.).

*

Den lille Serie

- Marie Boesen: AGNES SMIDT FRA LUNDSMARK. Træk af en livshistorie. Udsolgt.
- Hans Hansen: FRA TIDLIG VÅR TIL EFTERÅR. I sønderjysk landbrugs tjeneste. 5,00 kr. (10,00).
- Morten Kamphövener: SKRUMSAGER. En sønderjysk fører. 5,00 kr. (10,00).
- Johan Meyer: DET GAMLE FRØSLEV. Indbundet 5,00 kr. (10,00).
- Th. Kaufmann: MINDER OG TANKER. Erindringer fra grænselandet. Indbundet 5,50 kr. (11,00).
- Frederik Høyberg: GENNEM 80 ÅR. Erindringer fra fremmedherredømmets tid. Indb. kr. 5,50 (11,00).
- Andreas Øster: BARN I HERRNHUTERNES CHRISTIANSFELD. Indb. kr. 9,75 (19,50)

Redaktionen består af generalkonsul, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, København, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og forstander Hans Lund, Tanderupgård, Ribe. Redaktionssekretær er seminarielektor H. V. Gregersen, Dronning Alexandrinesvej 2, Haderslev. Tlf. (045) 2 20 83.